

RECENZII, PREZENTĂRI DE CĂRȚI

Christian S. Sommer, *Kastellvicus und Kastell. Untersuchungen zum Zugmantel im Taunus und zu den Kastellvici in Obergermanien und Rätien*, în *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, Stuttgart, 13, 1988, p. 457—709.

Lucrarea lui C. Sebastian Sommer se înscrie pe linia preocupărilor sale asupra așezărilor de tip *vici* (vezi și *The Military vici in Roman Britain. Aspects of their Origins, their Location and Layout Administration, Function and End*, B.A.R., British Series, 129 (1984)). De data aceasta autorul este preocupat de studiul unei așezări din preajma castrului de la Zugmantel, studiu pe care îl extinde și asupra așezărilor de acest tip din cele două provincii apropiate din punct de vedere geografic *Raetia* și *Germania Superior*.

Motto-ul ales de C. S. Sommer (de aici înainte prescurtat C.S.S.) pentru lucrare este sugestiv și de fapt reprezintă scopul existenței fiecărui *vicus*, de a asigura toate nevoile soldatului și deci implicit și ale armatei (SHA, *Vita Sev. Alex.*, 18, 52, 3: *miles non timetur, si vestitus, armatus, calcinatus et satur et habens aliquid in zonula*) (De soldat nu trebuie să te temi, dacă el este îmbrăcat, înarmat și încălțat, /are/ stomacul plin și ceva /bani/ în pușculiță).

Studiul reprezintă dizertația lui C.S.S. susținută în octombrie 1984, dar într-o formă extinsă, după cum afirmă chiar autorul. Analiza complexă a vieții economice, sociale și spirituale a așezărilor care se formează în apropierea castrului auxiliare credem că reprezintă una din problemele cele mai importante în înțelegerea istoriei unei provincii romane. Astfel, *structura socială* a așezărilor de acest fel reflectă în bună măsură structura socio-etnică a trupeii din castru (și prin familiile soldaților etc.). *Activitatea economică* desfășurată în *vici militari* prin ateliere meșteșugărești, negoț era menită să asigure nevoile armatei, dar în funcție de cerere ea era independentă și intra în relații cu așezările autohtone din împrejurimi; în unele cazuri — în funcție de cât de întreprinzători erau membrii acelei comunități — aceste relații economice depășesc granițele provinciei, intrând în contact cu lumea barbară. *Viața spirituală* din *vici* este direct influențată și dominată de cultele religioase preponderent adoptate de trupa staționată în castru. Format dintr-o populație eterogenă, ce cuprinde nu numai familiile soldaților, dar și elemente adiacente care însoțeau trupa în peregrinările ei (de lungă durată), meșteșugari, micii negustori, *lixae* etc., *vicus* are capacitatea de a atrage și absorbi (folosind un termen nu prea istoric) populația autohtonă interesată de a se ridica la un nou statut social, deosebit, reprezentat de intrarea în armată. Această populație atât de diferită din punct de vedere etnic și economic este în cea mai mare parte uniformă din punct de vedere social, fiind dominată de elemente peregrine, stabilirea cu timpul a unor *veterani* întărește și ridică statutul social al așezărilor, spre empirice centre urbane.

Vici militari au reprezentat focarele de spirit latin, de cultură romană, care au contribuit prin însuși numărul castrului la romanizarea populației băștinase dintr-o provincie. În funcție de puterea economică, socială, demografică, spirituală a unui *vicus*, acesta s-a ridicat la titlul de *civitas*, *municipium*. Însuși modul său de organizare din punct de vedere arhitectural — cu străzi drepte flancate de case — a avut o predispoziție spre urbanism. Sub toate aceste aspecte și încă multe altele *vici militari* trebuie studiate cu toată atenția pentru a putea înțelege stăpânirea romană într-o provincie, la dimensiunile ei reale. Complexitatea acestor probleme formează tematica lucrării lui C.S.S.

În *Introducere* (p. 458—465) autorul argumentează alegerea așezării de tip *Kastellvicus* de la Zugmantel ca exemplul cel mai tipic și reprezentativ din Germania Superior. Acest fapt se datorește în primul rând cercetărilor îndelungate, care au avut ca urmare dezvelirea unui mare areal din așezarea antică.

Istoricul cercetărilor la castrul de la Zugmantel (p. 465—488). În anul 1760 apare prima descriere mai importantă a castrului de la Zugmantel, iar între 1778—1780, cu ocazia construirii unei șosele (Hühnerstrasse), au fost depistate primele construcții antice. Între anii 1853—1863 au fost inițiate primele săpături de către o societate istorică din Nassau sub conducerea arhitectului Kihm. Muzeul Saal-

burg preia conducerea săpăturilor arheologice din anul 1901 prin L. Jacobi și apoi H. Jacobi, săpături care continuă cu oarecare întrerupere datorată primului război mondial și după anul 1921.

Istoria castrului Zugmantel (p. 471—483). Castrul mare de la Zugmantel (S=0,7 ha) a fost la început, în epoca lui Domițian, o fortificație de pământ. Ulterior peste acest *castellum*, după umplerea șanțurilor a avut loc ridicarea primului castru de piatră (S=1,7 ha) având și el două șanțuri de apărare. Se pare că prima fază a castrului de piatră datează din epoca lui Antoninus Pius. Thermele *castellum*-ului vor fi abandonate și mutate spre est în urma noilor condiții de fortificare ale castrului din piatră (Fig. 6). O extindere a primului castru de piatră ar fi avut loc în timpul lui Caracalla. C.S.S. presupune că acest lucru a avut loc încă din timpul lui Commodus, castrul ajungând să aibă o suprafață de 2,1 ha. În castru își avea sediul cohorta II Treverorum a cărei staționare este presupusă și după domnia lui Maximinus Thrax. O bază de statuie a împăratului, refolosită ca material de construcție, dovedește acest lucru. Monedele sugerează o circulație regulată până la mijlocul veacului III, până pe la anii 256/260.

După incursiunea în studierea așezărilor de tip *vici*, Hansselmann este primul care a descris un castru și așezare civilă din preajma sa. O. Keller se număra printre cercetătorii care sesizează și formulează relația *vicus*—*castrum*, pentru ca A. v. Cohausen, cercetând mai aprofundat acest lucru, să observe că aceste așezări au un caracter de *Vorstädte* — care „se aflau cu totul în sistemul de administrare al graniței”, asemenea fiecărui castru. În anul 1873, Th. Mommsen a pus bazele studiului canabelor de legiune (*Die römische Lagerstädte*). Ulterior H. Jacobi — cel care a cercetat castrul de la Zugmantel, apoi F. Oelmann, H. v. Petrikovits, Ch. M. Ternes¹ au adus precizări importante privind caracterul unor *vici* din preajma castrului auxiliare.

Formarea așezărilor de tip vici (p. 488—500). Momentul constituirii unui *vicus* reprezintă unul din punctele importante ale studiului lui C.S.S. Tocmai pentru că din punct de vedere arheologic, în mulți *vici militari* din cele două provincii, acest lucru nu este îndeajuns de clar precizat — la fel și raportul cronologic dintre castru și așezare, deși teoretic trebuie crezut în contemporaneitatea lor de la început. Amplasamentul unui castru este determinat de rațiuni strategice în primul rând, apoi de nevoile unității militare care va staționa în el. În privința așezărilor de tip *Kastellvici* — așezări civile dependente de castrul auxiliare — acestea se formează în imediata apropiere odată cu venirea unei trupe și începerea construirii castrului. Cercetările arheologice de până acum au dus la concluzia că *ele nu s-au construit pe locul unor așezări autohtone*. Cercetările mai vechi presupuneau acest lucru tocmai datorită preluării unor toponime celtice, care s-ar datora unei continuități, ceea ce nu corespunde realității arheologice². Încă din anul 1965 G. Ulbert a făcut observația că nici o așezare romană timpurie (respectiv din epoca lui Augustus—Tiberius) nu s-a format pe locul unei așezări de tip Latène, fapt ce poate fi extins asupra tuturor castrului din Germania Superior și Raetia³.

De asemenea, nu s-a putut dovedi până acum existența unei așezări „civile” mai vechi decât castrul care există în preajmă. Anumite așezări cunoscute în literatura de specialitate germană, ca: Faimingen, Nassenfels — care au fost considerate simple situri civile, s-au dovedit a fi așezări de tip *Kastellvici*, după descoperirea castrului respective. Arheologic, nu s-au putut descoperi până acum date care să ateste simultaneitatea ridicării unui castru și a unui *vicus*. Izvoarele literare (Appian, *Iber.*, 85; Sallustius, *Bell. Jug.* 44) relatează că în general trupele sunt urmate de negustori, meșteșugari, așa-numiții *lixae*, interesați în relațiile cu armata. Acești oameni însoțesc trupa uneori chiar și în campaniile de marș în teritoriile dușmane. C.S.S. chiar presupune că lipsa unor *vici* din preajma unor castru

¹ F. Oelmann, *Gallorömische Strassensiedlungen und Kleinhausbauten*, BJ, 128, 1923, p. 79 sqq; H. v. Petrikovits, *Kleinstädte und nicht städtische Siedlungen im Nordwesten des römischen Reiches*, în H. Jankuhn u.a. (Hrsg.), *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. Berichte des Kolloquium in Rheinhausen 1973/1974* (1977), p. 111; Ch. M. Ternes, *Die Provincia Germania Superior im Bilde der jüngeren Forschung*, în ANRW, II, 5, 2, 1976, p. 774.

² C. S. Sommer, p. 489.

³ G. Ulbert, *Der Lorenzberg bei Epfach. Die frühromische Militärstation*, în *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, München, 9, 1965, p. 107.

de marș s-ar putea să reprezinte o lacună de informație. Pentru castru de mici dimensiuni, în care se găsec detașamente din auxiliii, descoperirile din afara fortificațiilor sunt puține sau lipsesc cu totul.

În Dacia au fost identificate până acum arheologic edificii aparținând unor *vici* de la Tibiscum, Porolissum, Micia fără a putea deocamdată reconstitui în mod mulțumitor organizarea planimetrică a așezărilor respective. Doar la Tibiscum organizarea arhitectonică a unui *vicus* apare în chip evident și aici el este ridicat direct pe solul viu, fără a exista o așezare anterioară de tip Latène, dacică. Deci, se cuvine a atrage atenția că nici un *vicus* militar nu se ridică peste o așezare anterioară, fapt și greu de realizat având în vedere caracterul organizat de la început al arhitecturii unei astfel de așezări (forma clădirilor, străzile), care nu corespunde sub nici un aspect organizării așezărilor de tip Latène rurale. În același timp, ridicarea unui *vicus* nu se face în detrimentul unei așezări autohtone, adică dezafectarea (părăsirea) ori distrugerea ei, ci în funcție de poziția strategică a amplasării castrului, *vicus*-ul se construiește în imediata apropiere, fără a afecta așezarea autohtonă de la care preia numele. În atare situație, credem noi, analiza *vicilor militari din Dacia oferă un element deosebit de interesant privind aportul lor la romanizare — tocmai prin prisma relațiilor pe care le întrețin cu așezările băștinașe.*

Amplasarea și dezvoltarea așezărilor de tip Kastellvicus (p. 500—585). Unul din capitolele cele mai substanțiale și de fapt cel mai important al lucrării este cel dedicat problemelor complexe pe care le ridică cercetarea amplasării, a etapelor de dezvoltare, modul de organizare stradală, într-un cuvânt tot ce implică organizarea unui *vicus* sub raport urbanistic. Autorul abordează analiza acestei problematice prin reconstituirea *vicus*-ului de la Zugmantel. Castrul era orientat în toate cele patru faze ale sale cu *principia* spre est, deci spre șoseaua de legătură de la Limburg—Wiesbaden—Mainz, așa-numita Hühnerstrasse. Astfel, poziția castrului de la Zugmantel era paralelă cu limesul. În același timp C.S.S. a observat o deviere de 5° a axului castrului față de această stradă, ceea ce putea fi o eroare a celor însărcinați cu măsurarea castrului, *mensores*.

În *vicus* Zugmantel au fost identificate trei tronsoane de rețele stradale: 1. paralel cu șanțul nr. 2 de apărare al castrului din piatră; 2. între pivnița 81 și poarta de sud și în fața pivnițelor 28, 27, 2, 3; o stradă ducea spre cele două porți ale castrului, *porta praetoria* și *porta principalis sinistra*; 3. peste limes. De-a lungul acestor drumuri se înșiruiau de o parte și de alta clădirile.

În *vicus* existau de obicei hambare, băi, temple și case de locuit cu numeroase ateliere meșteșugărești. Destinația clădirilor din *vici* este în general controversată, ele având îndeobște (acolo unde terenul permitea acest lucru) pivnițe. L. și H. Jacobi considerau existența unor bordeie deasupra numeroaselor pivnițe de la Zugmantel. În anul 1923, F. Oelmann atrăgea atenția asupra unui tip de casă prelungă cu totul dezvoltat în adâncime — așa-numita *Streifenhaus* — termen consacrat pentru clădirile din așezările vicane. Sub asemenea case, în partea anterioară a clădirii se aflau pivnițele (fapt evidențiat de descoperirile de la Zugmantel și nu numai de acolo). Oelmann găsea acestor edificii o origine celtică, pe când H. v. Petrikovits susține că ele provin, prin felul lor de a fi, din tipul de corturi instalate cu ocazia stabilirii populației în locul respectiv⁴.

Clădirile de tip *Streifenhauser* permit reconstituirea împărțirii interioare, ele au de obicei fundamente puțin adâncite, cu un fronton deschis împodobit cu portice. În unele cazuri se constată spații cu hypocaust. O problemă încă insuficient elucidată este aceea a iluminatului încăperilor, întrucât între clădiri este un spațiu foarte redus, ceea ce a făcut pe unii specialiști să presupună iluminarea cu ajutorul unor curți interioare sau prin cele două laturi scurte ale caselor.

La Zugmantel, C.S.S. a observat că pivnițele sunt foarte numeroase, utilizate probabil pentru depozitare de mărfuri, având dimensiuni ce variază între 3,50×3,50 m și 3,00×3,00 m. Pivnițele erau executate fie din lemn, fie din piatră, ultimele suprapuneau de obicei pe primele. Autorul remarcă un fapt deosebit de important, că în „uzanța populației autohtone germanice acest sistem de pivnițe nu este cunoscut”; ele apar doar în *vici*. La Zugmantel, axului lung al pivnițelor îi corespunde axul lung al clădirilor, care se suprapun. Casele aveau o lungime ce ajungea până la 40 m și o lățime de 5—11 m. Pe baza planului general al așe-

⁴ F. Oelmann, *op. cit.*, p. 83—86; H. v. Petrikovits, *op. cit.*, *passim*.

zării vicane de la Zugmantel (fig. 4) se observă planul regulat al pivnițelor dispuse de-a lungul străzilor, ceea ce sugerează existența unor parcele egale, pe care au fost ridicate construcțiile respective. Astfel, se conturează edificii care aveau o lățime de cca 30 de pași (=9 m), lățime care de obicei variaza în urma modificărilor modificări constructive determinate de refaceri ale clădirilor. C.S.S. a stabilit, pe baza analizei materialului numismatic descoperit și a datelor stratigrafice, următoarele etape de existență la castrul și mai ales *vicus*-ul din Zugmantel: 1. Domitian — mijlocul secolului II; 2. până în timpul lui Commodus; 3. Elagabal—Severus Alexander; 4. până în anii 259/260.

Pentru a putea cerceta orientarea *vicilor*, dezvoltarea lor, C.S.S. pornește de la *studierea orientării castrului din Germania Superior și Raetia* (p. 528—547), deci a poziției lor față de limes și apoi față de principalele căi de comunicație. La Zugmantel *principia* castrului este orientată spre est, deci spre limes, ca de altfel majoritatea fortificațiilor din Germania Superior și Raetia (fapt relevat și cu ajutorul a două grafice sugestive: fig. 17—18). Thermele castrului erau de obicei amplasate în apropierea porții pretoriene (această amplasare se regăsește la cca 45% din totalul băilor din Germania Superior și 46% din cele din Raetia⁵). În funcție de cele două complexe cu caracter militar, poziția unui *vicus* este stabilită între *porta praetoria* și *porta principalis sinistra*. De obicei, prelungirea drumului de la *porta principalis* conducea în strada principală de comunicație.

Cimitirele castrului și ale așezării se înșiruiau de-a lungul drumurilor de acces de la cca 200—1 000 m distanță de acestea (p. 556—565). Locul cimitirelor a fost stabilit prin delimitări precise odată cu amplasamentul castrului de către *mensorses*, în funcție de cele patru porți⁶.

Suprafața unui *vicus* a fost estimată pe baza observațiilor de teren și l-a determinat pe C.S.S. să observe o strânsă dependență între suprafața castrului și cea a unor *vici militari*. H. v. Petrikovits denuștește majoritatea așezărilor de acest tip *nichtstädtische Kleinsiedlungen*⁷, cu o suprafață de cca 20 ha. Unele așezări pot atinge și o suprafață de 60 ha, deci dimensiunile unor mici orașe — *civitates* (v. Hedderheim, Faimingen etc.). Se apreciază că un *vicus* avea în linie dreaptă între 500—1 000 m (p. 564).

În funcție de poziția unui *vicus* față de căile de comunicație C.S.S. ajunge la concluzia existenței a două tipuri de așezări.

1. *Kastellvicus* aflat pe una sau mai multe căi de comunicație spre castru (vezi Zugmantel), în care clădirile se înșiruie de-a lungul celor două căi de comunicație spre castru, primind o configurație de așezare lungă șerpuită, cu o lățime construită de 70—80 m. Unele așezări vicane (cum ar fi Niederbieber (fig. 24) s-au extins teritorial ca o cunună între cele două porți.

2. *Kastellvicus* aflat la depărtare de căile de comunicație și care nu este inclus direct în traseul lor (vezi Butzbach (fig. 25), Ems, Sulz, Marköbel, Aislingen, Buch, Risstissen etc.) și datorită acestui fapt așezarea primește un caracter compact.

O importanță deosebită în viața acestor așezări o reprezintă existența în jurul acestora a unor ziduri de incintă de apărare (v. *vici* de la: Eininng, Niederbieber). Ele protejau așezarea C.S.S. a remarcat că asemenea ziduri de incintă sunt mai numeroase în Britannia decât în Germania Superior sau Raetia. În Dacia, un astfel de zid de incintă a fost sesizat la așezarea vicană de la Tibiscum.

Funcțiile unui Kastellvicus (p. 585—605). C.S.S. încearcă pe baza descoperirilor arheologice să aducă o serie de mărturii în vederea evidențierii activității economice în așezările vicane. Chiar și la Zugmantel, unde cercetările au fost îndelungate, au fost descoperite disparat piese semifinite sau rebuturi, dar nu s-a putut fixa cu certitudine locul exact al unor ateliere meșteșugărești. În afara men-

⁵ C. S. Sommer, p. 530.

⁶ De altă părere H. v. Petrikovits, care vede în *mensorses* mai mult niște furieri, vezi *Die Spezialisierung des römischen Handwerks*, în *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Berichte des Kolloquium in Rheinhausen*, 1977—1980 (1981), p. 74.

⁷ Vezi nota 1.

țiunii existenței unor asemenea oficine pe teritoriul așezării, mai multe precizări nu se pot da, ele pot fi însă pe baza analizei tipologice în mare parte datate⁸.

Intrucât nivelul de călcare din clădiri a fost distrus de multele săpături efectuate în decursul timpului, destinația edificiilor se poate stabili cu mare greutate, doar pe baza descoperirilor de pe podeaua pivniței sau a unor gropi de deșeuri (p. 585). Astfel, prezența în pivnița 256 a unui depozit de vase de tip *terra sigillata*: 50 de farfurii (Drag. 33, 9; Drag. 32) și 12 vase decorate în relief⁹ a dus la concluzia existenței unei prăvălii de ceramică în care probabil se vindeau nu numai produse de import, ci și marfă locală. Depozitul de vase se datează la sfârșitul secolului II.

În anumite pivnițe s-au descoperit amfore de ulei și vin (de tip Dressel 20) din Spania (pivnița 264) sau amfore (tip Dressel 30) din sudul Franței (pivnița 441), ceea ce denotă existența unor relații comerciale interprovinciale.

De asemenea nu pot fi eliminate anumite aspecte privind agricultura și creșterea vitelor (prezența unor unelte agricole, probabil legate de agricultura din preajma casei).

Populația (p. 588) din *vicus* era denumită de izvoarele literare: *negotiatores*, *mercatores* și *lixae*. Semnificația ultimului termen — *lixae* — a suscitat un interes deosebit, fără a fi încă pe deplin deslușit. H. v. Petrikovits considera că prin *lixae* trebuiesc înțelese elementele care prestau anumite servicii, cum ar fi: precizători, acțrițe, dansatoare, dar și brutari, bucătari, cârciumari¹⁰. Dimpotrivă P. Kneissl sugerează că prin *lixae* trebuie avuți în vedere doar furnizorii armatei¹¹. În literatura antică *lixae* sunt amintiți mai târziu, ca armată utilizată în timpul războaielor îndelungate, ca trupe aflate în soldă, departe de familiile lor. Epigrafic, în cele două provincii nu sunt atestați, dar în alte provincii ei apar ca elemente adiacente armatei¹².

În rândul populației din *vici* cei mai numeroși sunt *negotiatores*, ei fiind atestați și epigrafic¹³. Negustori mărunți peregrini, care își duceau mărfurile în *Barbaricum*, le preluau de pe piețele acestor *vici*, ceea ce denotă că o parte a acestor produse se realizau pe loc. Locurile predilecte ale pieții în *vicus* au fost în fața porților castrului sau chiar în „furca” străzii principale din *vicus*, cum este în cazul castrului de la Zugmantel. Analiza materialului ceramic de la Zugmantel i-a permis lui C.S.S. să tragă concluzia că producția locală de ceramică din *vicus* reprezintă 1/3 din întreaga ceramică descoperită, iar pe planul celor două provincii situația s-ar prezenta astfel: Germania Superior 35%, Raetia 30% (p. 594).

Una din problemele în mare parte neelucidate până acum de cercetările epigrafice și chiar arheologice este aceea a relației dintre meșteșugari și armată în *vicus*. H. v. Petrikovits este de părere că armata își procura cele necesare prin ea însăși sau prin „cei aparținători armatei”¹⁴. Teza sa este argumentată prin prezența în castelele timpurii a unor cuptoare de ceramică, prin stampilarea materialului ceramic de construcție etc. C.S.S. este numai parțial de acord cu această ipoteză (p. 596) considerând greu explicabil termenul de *Militareigene* (=de presupus a fi considerat personal militar (?)). Autorul este de părere că ar putea fi vorba de sclavi care lucrează în asemenea ateliere, sclavi ce aparțineau unor soldați sau chiar meșteri peregrini (?). În cărămidării munca necalificată este reprezentată de această masă de civili peregrini, care pot lucra la fel de bine și în *fabricae*. J. Ol-

⁸ J. Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten*, în *BRGK*, 57, 1976, p. 70 sqq.

⁹ C. S. Sommer, p. 586.

¹⁰ H. v. Petrikovits, *Lixae*, în *Roman Frontier Studies*, Oxford, 1979, *BAR*, *International Series* '71 (1980), p. 1032; M. P. Speidel, *Lixa of the Third Thracian Cohort in Syria. A New Inscription*, în *ZPE*, 38, 1980, p. 147.

¹¹ P. Kneissl, *Die Berufsangaben auf den Inschriften der gallischen und germanischen Provinzen. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte der römischen Kaiserzeit*, 1977, p. 75.

¹² M. P. Speidel, *op. cit.*, p. 148.

¹³ J. Kunow, *Der römische Import in der Germania libera bis zu den Markomannenkriegen*, în *Göttinger Schriften für Vor- und Frühgeschichte*, 21, 1983, p. 4.

¹⁴ H. v. Petrikovits, *Militärische Fabricae der Römer*, în *Actes du 9-e Congrès International d'Études sur les Frontières romaines*, Mamaia, 1972, p. 399.

denstein a apreciat că cel puțin în parte producția de echipament militar era executată de atelierile militare¹⁵.

Aprovizionarea unui *vicus* cu cereale și animale pentru carne, care nu se puteau produce pe teritoriul așezării se făcea din împrejurimi, mai ales din mediul fermelor (*villae rusticae*). Autorul corelează o serie de descoperiri de ferme din preajma unor *vici* și stabilește o distanță de cca 500—1 000 m depărtare pentru aceasta (vezi Bad Wimpfen, 500 m spre nord de *vicus*; Heilbronn-Böckingen — 600 m spre nord, 700 m la sud etc.). Credem însă că un loc important în acest schimb cu produse agricole trebuie să-l fi avut așezările locale autohtone existente în zonă, pe care autorul nu le ia în considerare.

Deci, ocupațiile de bază ale locuitorilor din *vicus* sunt comerțul, meșteșugurile și sectorul de prestații și servicii către armată.

Originea populației din vici (p. 606—622). Desigur, baza populației o reprezintă familiile soldaților, ai căror copii formează și baza pentru completarea efectivelor din castru. Prin aceasta *vicus* își îndeplinește cea de a doua funcție de întărire a efectivelor armatei. La aceasta se adaugă acea componentă peregrină care se atașează armatei prin interese economice sau de altă natură.

Pe baza inscripțiilor din Germania Superior și Raetia este greu de surprins o componentă autohtonă în *vici*. Prezența ei poate fi documentată îndeosebi prin descoperiri arheologice: ceramică, piese de podoabă. A. Böhme documentează prezența populației germanice, mai bine-zis a unor elemente germanice, prin descoperirile de ceramică tipică, fibule și ace¹⁶. Materialul ceramic de factură germanică cuprinde o parte însemnată din întreg materialul ceramic: respectiv 25 de vase întregi și peste 420 de fragmente¹⁷. Cea mai mare parte a acestor fragmente ceramice a apărut în pivnița 242 și în umplutura fântânii 296. Cronologic, prezența acestor piese poate fi pusă în legătură cu epoca lui Commodus, când au loc mari transformări în castru și așezare. Există însă și o părere diferită, a lui R. v. Uslar, care datează acest material între mijlocul secolului II și prima jumătate a secolului III¹⁸. C.S.S. apreciază însă că întreg materialul ceramic autohton se datează pe durata unei generații (p. 607).

După cum a fost observat, nici un *castrum* sau *vicus* nu a suprapus o așezare autohtonă (cap. 3), în schimb aceasta nu exclude posibilitatea existenței unor așezări locale în imediata apropiere. Dovadă ar putea fi toponimele celtice ale siturilor romane rurale din provincie.

Numărul locuitorilor dintr-un *vicus* este greu de apreciat, având în vedere că până acum nu a fost cercetat exhaustiv un cimitir aparținător unui *vicus*. În general, se apreciază acest număr în funcție de trupa care staționează în castru, dacă este *quingenaria* sau *milliaria* și de suprafața așezării vicane în speță (vezi *vicus* de la Saalburg=30 ha a cărei populație este estimată la circa 2 000 de locuitori, iar pentru Zugmantel în jur de 800 de locuitori — după datele stabilite de C.S.S.).

Relația dintre castru și așezarea vicină (p. 622—627). În Germania Superior și Raetia nu există nici un indiciu clar asupra vreunui teritoriu militar. C.S.S. presupune că nu există indicii după care *Kastellvici* să se fi aflat pe teritoriul militar. După părerea autorului, acesta ar cuprinde doar pășuni, cariere de piatră, mine, pe care și le administrează în mod personal. *Vici* ar fi avut o administrație proprie pentru care nu existau până acum indicii epigrafice. A Mócsy considera cu mulți ani în urmă că *vici* nu se aflau nici în administrația militară și nici în administrația civilă, ci ar fi fost subordonați nemijlocit conducerii provinciei¹⁹.

Nouă ni se pare mai logic să credem totuși într-o administrație militară a vicilor, întrucât existența lor este determinată de prezența unui castru. O desprindere poate avea loc de abia în momentul în care se constată întărirea populației

¹⁵ J. Oldenstein, *op. cit.*, p. 69 sqq.

¹⁶ A. Böhme, *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, în *SJ*, 29, 1972, p. 5 sq.

¹⁷ R. von Uslar, *Germanische Keramik vom Kastell Zugmantel im Taunus als Zeugnis germanischer Siedler*, în *Klio*, 28, 1935, p. 294 sq.

¹⁸ R. v. Uslar, *Die germanische Keramik in den Kastellen Zugmantel und Saalburg*, în *SJ*, 8, 1934, p. 61.

¹⁹ A. Mócsy, *Zu den Auxiliarvici in Pannonien*, în *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift F. Vittinghoff*, Köln, 1980, p. 365 sqq.

lor prin militari lăsați la vatră, care ridică sub raport social, economic, așezarea. Urmarea acestui fapt, ce a avut loc în mai multe etape, puterea economică a locuitorilor va determina formarea unei *civitas* autonome și apoi a unui *municipium*.

Sfirșitul așezărilor Kastellvici (p. 627—637). Un *vicus* încetează a mai exista, cu această calitate, odată cu încetarea existenței castrului-mată. Problema care se ridică în acest caz este dacă activitatea, viața în general, mai continuă într-o astfel de așezare. În mod logic, C.S.S., a apreciat că în cazul când o trupă părăsește castrul așezarea lui civilă este abandonată de meșteșugari, negustori, familii ale soldaților. În parte, acest lucru este confirmat de descoperirile din Germania Superior și Raetia pentru epoca romană timpurie: Bad Nauheim, Frankfurt-Höchst, Frankfurt-Oberschindental și Rödgen (Germania), Aislingen, Emerkingen, Gornachungen, Rederzhausen și Urspring (Raetia). În același timp nu se exclude posibilitatea ca acest teritoriu să fie preluat de o *villa rustica* (?) (p. 629).

Se constată însă în cele două provincii existența unor *vici*, care continuă să ființeze și după abandonarea castrului. Pentru aceasta pledează mai multe argumente: 1. importanța economică a unui *vicus* în menținerea unei *piețe* și a unei *cereri* de produse confecționate sau realizate de atelierele locale. Dependent de aceasta este desigur poziția așezării față de căile de comunicație din provincie și din afara ei; 2. dezvoltarea demografică a așezării va ridica rangul ei la *civitas* cum este în cazul vicilor de la Wiesbaden, Hedderheim, Ladenburg, Heidenheim, sau chiar a municipiilor de la Augsburg, Rottweil. *Vici* de la Bad Wimpfen și Ladenburg au existat și după retragerea trupei din castrurile respective, ceea ce presupune că încă din timpul existenței castrului s-au luat măsurile necesare pentru aceasta (p. 631). În mare parte dezvoltarea așezărilor vicane a fost determinată de calitatea de *producător* a celor necesare pentru zona din împrejurimi (Hinterland).

În general, în Germania Superior odată cu părăsirea limesului a avut loc predarea castrelor și vicilor lor, fapt ce s-a petrecut la mijlocul secolului III (anii 253/254 sau 259/260 sunt datele cele mai importante pentru acest eveniment). O continuitate de existență se constată în așezările de la Hedderheim, Kōngen etc. Mărturiile arheologice relevă prezența unei populații romanizate²⁰.

Concluzii

Analiza pertinentă a așezării vicane de la Zugmantel, extinsă apoi asupra așezărilor similare din cele două provincii a relevat caracterul pur meșteșugăresc și comercial al acestui tip de așezări. Agricultură nu intră în preocupările celor ce locuiau în *vici*, ei procurând cele necesare din zonele învecinate. Relațiile economice, de schimb cu centrele rurale ale provinciei sau chiar cu *Barbaricum* au reprezentat sursa principală de venituri a locuitorilor, alături de obligația de a asigura nevoile armatei. Descoperirile numismatice denotă existența celei mai mari densități tocmai în zona limesului²¹.

O serie de aspecte privind *vici* sunt încă puțin cunoscute și, din această cauză, poate că argumentația adusă de autor a fost mai puțin convingătoare (vezi cap. cu administrația unor astfel de așezări, schimburile comerciale dintre *vici* sau dintre acestea și așezările băștinașe). În același timp se observă că analiza populației așezărilor și, mai ales, a celor autohtone este departe de a fi concludentă pentru toate așezările.

Un aspect important al concluziilor lui C.S.S. îl considerăm pe cel privind viața așezărilor vicane în epoca romană târzie, când ele sunt deja abandonate de către stăpânirea romană, element definitoriu în *înțelegerea* — după părerea noastră, a *fenomenului complex ce a avut loc prin impactul populațiilor migratoare asupra populației locale romanizate*. De fapt, acest lucru este la fel de important pentru orice provincie a Imperiului și implicit pentru Dacia.

Aceste limite ale lucrării remarcate în parte de autor reprezintă și stadiul cercetării arheologice în acest domeniu, ceea ce nu scade cu nimic valoarea lucrării.

²⁰ C. S. Sommer, p. 630—631.

²¹ Idem, p. 639.

Lucrarea este însoțită de un apendice (p. 641—648) cuprinzând descoperirile monetare, de fibule, *terra sigillata* din așezarea de la Zugmantel. Totodată se face o analiză a trupelor și a organizării interne a castrului de piatră.

O consistentă listă bibliografică referitoare la *Kastellvici* din cele două provincii este prezentată pentru fiecare centru în parte în ordine alfabetică (p. 648—703) și un indice alfabetic al localităților studiate (p. 703—707). După parcurgerea atentă a dizertației lui C.S.S. considerăm că aceasta reprezintă cea mai complexă analiză întreprinsă până acum asupra așezărilor vicane aparținând castrului auxiliare. Deși au existat încercări și pentru provinciile dunărene²², ele nu au primit un caracter de sinteză. Pentru Dacia asemenea cercetări sunt încă cu totul la început. O serie de edificii au fost dezvelite în mai multe localități, dar doar despre un singur *vicus* putem afirma că reprezintă prin modul său de organizare o astfel de așezare (Tibiscum).

Acesta este și motivul pentru care am insistat atât de mult asupra lucrării de față.

DOINA BENEĂ

Gernot Piccottini, *Die kultischen und mythologischen Reliefs des Stadtgebietes von Virunum*. Corpus Signorum Imperii Romani (Corpus der Skulpturen der Römischen Welt), Österreich, Band II, Faszikel 4. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1984. 84 Seiten, 37 Tafeln, 1 Fundortkarte.

După volumele CSIR (Corpus Signorum Imperii Romani) (Österreich. Band II, Faszikel 3) (Die Dienerinnen und Dienerreliefs des Stadtgebietes von Virunum), Wien, 1977, G. Piccottini (de aici înainte prescurtat: G.P.) a publicat un al doilea volum dedicat monumentelor sculpturale din piatră de pe teritoriul municipiului roman Virunum (devenit începând cu anul 45 p.Ch. capitala provinciei Noricum). Marea așezare romană se întinde pe mai multe zeci de hectare, la răsărit de Klagenfurt, capitala landului Carinthia, pe teritoriul mai multor sătulețe. Lucrarea lui G.P. prezintă 111 reliefuri (Nr. 291—400) numerotate în continuarea celor din fascicula precedentă (mai sus amintită). De fapt sunt două grupe distincte de monumente: reprezentări ale zeităților și, respectiv, reprezentări mitologice. Majoritatea provin de pe teritoriul fostului oraș roman. Doar o mică parte au fost găsite în așezări situate mai departe de anticul Virunum, dar tot în sudul provinciei Noricum (considerat tot teritoriu al orașului). Cele mai timpurii datează din prima jumătate a secolului I p.Ch., cele mai târzii din a doua jumătate a secolului III și poate chiar mai târziu.

Autorul a împărțit aceste monumente în șase grupe, așa cum i-au impus principiile de publicare ale seriei CSIR (Comisia AIIAC): reprezentări de zeiță, reprezentări de menade și satyri, reprezentări de genii, scene mitologice, scene cu animale fantastice, reprezentări ale călătoriei de dincolo de moarte. O atare împărțire, cerută și de caracterul tehnic al lucrării, nu reușește să ascundă cele două aspecte principale ale vieții spirituale la care se referă cele două grupe de monumente: religia romană pe de-o parte și lumea de muzeu a cimitirelor romane pe de altă parte. Ambele aceste aspecte sunt tratate de autor prin prisma valorii artistice a monumentelor, prin măsura în care calitatea execuției lor reflectă nivelul și specificul artei romane provinciale.

Lucrarea lui G.P. prezintă câteva realități ale artei romane provinciale și sugerează câteva constatări importante:

a. toate piesele din cele două grupe prezentate în volumul de față sunt descoperiri întâmplătoare, făcute încă începând din Evul Mediu, fie ca urmare a exploatarei agricole a pământului, fie a exploatarei pietrei din zidurile antice.

b. gruparea descoperirilor din aceste două grupe de materiale sculptate sugerează o dată în plus (vezi Planșa 38) cât de mare poate fi teritoriul rural al unui municipiu (și în special al municipiului Virunum).

²² A. Mócsy, *op. cit.*, passim.

c. majoritatea pieselor sunt din marmoră locală sau piatră de calcar locală (358). Numai două piese (299, 361) au fost confecționate din marmoră de import. Acest fapt este o dovadă clară a existenței unor cariere de piatră locale, a unor ateliere locale de pietrari, ceea ce explică clar, așa cum crede autorul, pe de-o parte, dezvoltarea rapidă a unei arte romane provinciale în Noricum și, pe de alta, chiar nivelul ei artistic ridicat.

d. pătrunderea romanității în secolul I p.Ch. în sudul provinciei Noricum și construirea noii capitale la Virunum, fapt care a avut loc în anii 40 sub împăratul Claudius, pare să fi avut, cel puțin în cazul acestor două grupe de monumente și în stadiul actual al cunoașterii, urmări importante. În prima parte a vieții orașului reprezentările sculptate sunt relativ puține (două: nr. 399—400). În schimb în secolul al doilea numărul lor crește vertiginos (peste 100), sugerând o dezvoltare rapidă a orașului. Interesant mi se pare faptul că sunt foarte puține cele datând din secolul al III-lea (nr. 399) și mai ales din cea de a doua jumătate a lui (Nr. 291, 311). O astfel de grupare cronologică apare destul de curioasă și nu se poate explica decât prin caracterul întâmplător al descoperirilor. Săpăturile arheologice (care au început în vara acestui an) vor restabili, credem, echilibrul cerut de istoria reală a orașului roman și chiar a provinciei.

e. monumentele cu reprezentări de zeiță, deci cultice propriu-zise, sunt puține. Ele se referă fie la zeițele tradiționale romane: Mars (294), Venus (295), cultul împăratului (291, 293), fie la divinități sincretice: Juppiter Dolichenus (299) care apare asociat cu Juno Regina, fie la divinități misterice ca Mithras (300 a—c) cu însoțitorii săi tipici: Cautes (300 a), Attis (301—306). Este interesant de subliniat prezența destul de timpurie a cultului lui Mithras la Virunum ca și datarea deja după mijlocul secolului II a monumentelor cultului casei imperiale. Unele din monumente (ca de pildă cele mithraice) prin caracter și monumentalitate l-au determinat pe autor să presupună chiar existența unor temple.

Nu lipsesc nici reprezentările unor zeiță locale. Reprezentările zeițărilor locale datează mai ales din secolul II p.Ch. și indică în chip clar (așa ca și în alte provincii!) continuitatea unei populații autohtone și existența unei componente autohtone în cadrul populației *municipium*-ului roman.

f. Cele mai numeroase sunt reprezentările cu caracter funerar. Ele aparțin aproape tuturor tipurilor de monumente funerare: altare (simple), medalioane funerare (299, 312, 354, 369, 371, 381), aedicule funerare (298, 329—330, 334, 366, 367, 370, 372, 397) și numeroase părți de la construcții funerare mari (probabil mausolee): pilaștri, arhitrave, baze, arcade etc. Tot de la astfel de construcții ar putea proveni și fragmentele mari cu reprezentări de animale marine, animale fantastice, grifoni și sfincși etc. Reprezentările de pe monumentele funerare sunt cele tipice artei funerare romane „clasice”: menade, satyri (307—331), genii (333—348), Eros cel cu atribute bachice (349—353), anotimpurile (354), scene și animale mitologice (359—365), animale fantastice: tritoni și centauri marini (366—384), grifoni (389—397), sfincși (398), călătoria spre lumea de dincolo de viață (399—400).

Aspectul monumentelor, tipul reprezentărilor sunt caracteristice artei romane provinciale, iar anumite trăsături cu totul aparte l-au determinat pe autor să presupună că există chiar un aspect „virunens” al artei romane provinciale din Noricum. Există o serie de fragmente care i-au permis să discute chiar arhitectura construcțiilor funerare mari. Este vorba de arhitrave (361, 364, 388, 397), baze și pilaștri (325—328, 337, 348—350, 358—359, 363, 385).

Procesul de romanizare, împământinarea civilizației și culturii romane în Noricum, se poate urmări foarte bine prin prisma acestor monumente. Desigur, încadrate între celelalte rămășițe ale romanității. Prezența lucrare a lui G.P. este, într-un anumit fel, un argument pentru viteza procesului de romanizare în sudul provinciei Noricum și în special pe teritoriul orașului Virunum.

Nu trebuie însă uitat că în această zonă civilizația romană a pătruns cu mult înainte de cucerirea romană. Prezența unor monumente romane (inscripții, pietre funerare) în așezarea romană de la Magdalensberg, care a ființat încă în prima jumătate a secolului I p.Ch., pe un pisc de munte nu departe de Virunum, i-a permis tot lui G.P. (ANRW, II, 6, 1977, 296—297, Planșa XII—XIII) să presupună că pietrarii romani sau poate chiar sculptorii romani în piatră au produs piese de acest fel pe loc. Aceasta înseamnă că la Magdalensberg au funcționat ateliere de pietrari romani încă la începutul erei noastre.

Autorul însă, trecând peste euforia patriotismului virunens, a constatat că apropierea de Italia, legăturile comerciale continue cu această zonă și-a pus amprente pe monumentele de artă din Virunum, care „suferă” de o anumită influență nord italică și, mai ales, dinspre Aquileia. Problema aceasta a fost tratată de altfel într-un articol special (*L'influenze di Aquileia sull'arte sepolcrale del Norico mediteraneo*, AAAD, 9, 1976, 143 sq) de către autor. Oricum însă, monumentele de acest tip (ca și celelalte de altfel) arată tradiție și măiestrie artistică și constituie o oglindă a gusturilor artistice ale populației provinciale.

Nu am scris această prezentare de dragul de a scrie ceva. Am scris-o pentru a atrage atenția specialiștilor de la noi în artă romană provincială că ar fi timpul să se treacă și la publicarea monumentelor de la noi în această serie și cu aceleași modalități de prezentare.

NICOLAE GUDEA

Michael Mackensen, *Frühkaiserzeitliche Kleinkastelle bei Nersingen und Burlafingen an der Oberen Donau* (344 p.+1 planșă color+4 planuri anexe), München, 1987.

Lucrarea mai sus numită scrisă de M. Mackensen (de aici înainte scris prescurtat M.M.) a apărut ca nr. 41 în cunoscuta serie de monografii arheologice „Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte” editată de Academia Bavareză de Științe, Comisia pentru cercetarea arheologică a Raetiei în epoca romană târzie. Seria apare sub redacția cunoscutului specialist în epoca migrațiilor prof. dr. Joachim Werner, care a scris de altfel și cuvântul înainte al lucrării lui M.M. (p. 10—11). Lucrarea este dedicată unui fost mare specialist german în istoria romană târzie a Raetiei prof. dr. Reiner Christlein, decedat subit înainte de vreme.

M.M. prezintă două fortificații mici (*castella* sau *burgi*) din epoca romană timpurie (sec. I p.Ch.) descoperite recent pe linia Dunării superioare la Nersingen și Burlafingen. Aceste fortificații mici sunt situate între castrule de la Unterkirchenberg și Aislungen, mai demult cunoscute în literatura de specialitate (Abb. 1). Viața relativ scurtă a celor două mici fortificații, dimensiunile lor reduse, cercetările de amplasare și sistematice efectuate de autorul însuși, faptul că stratul de locuire a dispărut în bună parte (datorită lucrării intensive a pământului) i-a permis lui M.M. să le prezinte monografic și extrem de repede după data săpăturilor. Această prezentare a fost făcută după o schemă fixă, cu variațiuni de la o fortificație la alta, impuse de diferențele dintre ele. *Fortificația de epocă romană timpurie de la Nersingen*: amplasarea și descoperirea ei (p. 13—18), săpăturile arheologice (elementele de fortificație: șanț, val, poartă) (p. 35—51), construcții în interior: barăci, ateliere, gropi, latrine (p. 18—35), analiza materialului arheologic (ceramică, monete, obiecte din metal și os din epocile romană, romană târzie, medie-vală, modernă) (p. 52—63), valoarea materialului arheologic pentru datare (p. 63), repertoriul descoperirilor (p. 64—69), garnizoana fortificației de la Nersingen și a altor fortificații mici (p. 69—76), apărarea zonei (p. 75—76), locuirea preromană în zonă (p. 76—77), fortificația romană timpurie și rolul ei (p. 77—79), locuirea de după încetarea rolului de fortificație (p. 79—80). *Fortificația romană din epoca imperială timpurie de la Burlafingen* a fost prezentată cam după aceeași schemă: așezarea și descoperirea ei (p. 81—84), săpăturile arheologice: elemente de apărare (șanț, val, poartă, turnuri) (p. 84—101), construcții din interior (p. 102—103), analiza descoperirilor (p. 104—108), valoarea materialului arheologic pentru datarea fortificației (p. 108—109), repertoriul materialului arheologic (p. 109—111), unitatea din garnizoană (piese de echipament, coiful de la Burlafingen, mărimea garnizoanei, caracterul și durata ocupației) (p. 112—128).

În continuare autorul a adăugat două capitole de concluzii: despre rolul și funcția fortificațiilor mici de la Nersingen și Burlafingen (p. 129—135) și despre poziția acestor fortificații mici în cadrul frontierei romane timpurii (*limes*) (p. 135—155). Ca o completare a acestor două capitole de concluzii se adaugă un excurs despre: piesele de armament și echipament roman de la Kempten (p. 156—171), descoperiri de epocă imperială timpurie de la Schwabmünchen, Oberpeiching și Eining (p. 171—173).

Lista principalelor prescurtări bibliografice folosite (p. 174—176), lista prescurtărilor tehnice (p. 177) încheie de fapt textul dedicat celor două fortificații mici. La acestea se adaugă un registru-inventar al ilustrațiilor (p. 340—341) și un indice al localităților (p. 342—344). În continuarea textului însă mai sunt o serie de lucrări anexe, care completează imaginea istoriei vechi a celor două localități: mormintele de înhumatie din epoca bronzului de la Nersingen (p. 181—212 P. Schröter); analiza scheletelor din mormintele de înhumatie de la Nersingen (p. 213—228 P. Schröter); locuirea preromană în împrejurimile fortificațiilor (p. 229—280 L. Pauli); descoperiri făcute în albia Dunării la Nersingen și Burlafingen (p. 281—312 L. Pauli); oase menajere din epoca comunei primitive de la Nersingen (p. 313—314 A. von Driesch); resturi de plante din zona fortificației romane timpurii de la Nersingen (p. 315—320 U. Willerding); cercetări mineralogice și chimice asupra zgurilor de fier din împrejurimile orașului Neu Ulm (p. 321—340 F. Fröhlich — D. Rose — G. Endlicher), articol care include și câteva planșe prezentând structuri de zguri. Toate aceste anexe, departe de a juca un rol complementar, au fost integrate și folosite direct la concluziile lucrării. Rolul lor a fost deosebit pe de o parte în a stabili importanța strategică a zonei, iar pe de altă parte pentru precizarea unor activități „economice” (la Nersingen în special).

Deci, departe de a se limita la săpăturile executate și rezultatele lor, lucrarea lui M.M. reprezintă o încercare de monografiere complexă a localităților Nersingen și Burlafingen în epoca veche, încercare care datorită colaborării cu arheologi ai comunei primitive, geologi, chimiști, arhitecți, veterinari, naturaliști, reprezintă un model pentru ceea ce se poate obține (din punct de vedere arheologic) dintr-o astfel de colaborare.

Lucrarea se caracterizează în primul rând printr-o ținută foarte modernă (metoda de lucru, stil de prezentare, ilustrație). În al doilea rând se caracterizează prin tehnicism. Nu este însă un tehnicism exagerat, ci unul impus de situație: viața ambelor fortificații a fost foarte scurtă, materialul arheologic foarte puțin. Autorul a fost silit deci să exploateze la maximum puținul obținut. Poate că situația aceasta i-a impus autorului și colaborarea atât de complexă.

Sumarul lucrării, prezentat destul de detaliat mai sus, m-a scutit de un comentariu mai amplu, căci redă, pe scurt, cam tot ce s-a putut spune despre lucrare. Mă voi opri deci numai la câteva aspecte care mi s-au părut mai interesante și mai importante:

a. ambele fortificații au fost descoperite recent cu ajutorul fotografiei din aer. Combinarea datelor obținute astfel cu realitatea arheologică (pe teren și din săpătură) arată odată în plus (dacă mai era nevoie) ce rol important poate juca această modernă metodă de cercetare;

b. descoperirea acestor fortificații mici pe Dunăre, între castrele mari (sedii pentru trupe), creează o imagine mai bună (și în orice caz mai completă) despre modul cum a fost conceput și organizat limesul la începuturile sale (în general) și în special limesul provinciei Raetia;

c. sistemul de săpătură adoptat de M.M., impus pe de-o parte de caracterul de salvare, iar pe de altă parte de datele fotografiilor aeriene, dovedește (Abb. 4, 16, 29, 41) o concepție modernă a autorului precum și o bună cunoaștere a domeniului istoriei militare. Este foarte adevărat însă că cercetările au fost mult ușurate de calitatea excepțională a fotografiilor din aer, care au oferit arheologului aproape în întregime planurile (Pl. I; fig. 30);

d. autorul a încercat să identifice garnizoanele (mărimea, caracterul tactic, etc.) numai pe baza materialului arheologic, fără inscripții, fără material tegular ștampilat. Folosind rezultatele tehnice (planuri de barăci, arme, piese de echipament, etc.) a stabilit că la Nersingen a staționat un detașament de cohortă ca și la alte fortificații mici de epocă (p. 72—73 tabel 2). În același timp la Burlafingen, prin același sistem de deducții, presupune staționarea fie a unui detașament dintr-o *cohors sagittariorum*, fie a unui detașament de legiune (XVI Gallica). Principiul acesta este folosit pentru întâia oară și mi se pare că rezultatele nu sunt de neglijat;

e. foarte importante sunt câștigurile de natură cronologică. Limitele în timp relativ bine precizate ale funcționării celor două fortificații (30/40—70 p.Ch.) au permis încadrarea mai exactă a unor obiecte de metal (arme, fibule, aplice, pandantive etc.). Acestea pot fi acum folosite cu succes ca anagii pentru locuri unde cadrul cronologic nu poate fi precizat;

f. partea finală a textului pentru fiecare fortificație se încheie cu o încercare de întregire a planului și apoi, la Nersingen, chiar cu o reconstituire grafică (Fig. 26—27). Aceste încercări, foarte reușite, ușurează extrem de mult, chiar și pentru specialiști, înțelegerea sistemului de funcționare al acestui tip de fortificație.

Desigur că pot fi discutate câteva probleme; unele legate de modul de reconstituire a elementelor de fortificație, altele de unitățile constructoare și chiar de materialul arheologic; acestea însă ar cere un cadru foarte special.

Lucrarea lui M.M. pune la îndemâna cercetătorilor epocii romane un prețios instrument de lucru, atât prin metoda de cercetare și prin materialul documentar (bine încadrat și datat) cât și prin acuratețea stilului.

NICOLAE GUDEA

Ljiljana Bjelajac, *Terra Sigillata u Gornjoj Meziji. Import i radionice Viminacium-Margum (Terra Sigillata in Upper Moesia. Import and Viminacium-Margum workshops)*. Beograd, Arheoloski Institut, 1990. 203 p. + 89 il. + 2 h. (Seria Monographies, vol. 23).

Lucrarea cercetătoarei Ljiljana Bjelajac, consacrată ceramicii *terra sigillata* de import și celei locale produse în centrele de la Viminacium și Margum, este binevenită în spațiul istoriografic dedicat acestei categorii ceramice speciale. În primul rând pentru că reușește să localizeze definitiv centrele de producție de la Viminacium—Margum, centre care atestă existența unei producții locale de *terra sigillata* în provincia Moesia Superior. În al doilea rând pentru că umple un gol în ceea ce privește informația referitoare la originea, perioada, intensitatea și căile de pătrundere ale importurilor de *terra sigillata* pe teritoriul provinciei menționate.

Pentru atingerea obiectivelor menționate, autoarea a prelucrat aproximativ 2 000 exemplare ceramice provenite din cercetările arheologice, din colecțiile muzeelor și din studiile publicate anterior. Majoritatea acestora sunt inedite. La începutul lucrării este tratată *terra sigillata* cu decor în relief importată, criteriul clasificării ei fiind locul de producție. Importurile provin din centrele din Italia, sudul Galiei, Galia centrală, din atelierele de la Rheinzabern, Trier, Westerndorf și Pfaffenhofen. Ordinea prezentării acestor centre corespunde de altfel și cronologic momentului pătrunderii ceramicii *terra sigillata* cu decor în relief în Moesia Superior, cele mai timpurii produse fiind cele arretine, iar cele mai târzii, cele originare din atelierul din Pfaffenhofen. În ceea ce privește intensitatea importurilor, s-a constatat că cele mai masive au fost cele provenite de la Rheinzabern și Westerndorf, care, în intervalul cuprins între sfârșitul secolului al II-lea și mijlocul secolului al III-lea, au venit să umple golul lăsat de încetarea producției locale de *terra sigillata*. După efectuarea acestei analize, comparând situația importurilor din provinciile învecinate (Pannonia, Moesia Inferior și Dacia), L. Bjelajac a ajuns la concluzia că pentru provincia Moesia Superior au fost constatate *aceleași importuri*, cu toate că există diferențe în ceea ce privește cantitatea ceramicii pe centre de producție luate individual. Acest lucru se poate explica, în viziunea autoarei, prin cursul comun al Dunării care străbătea aceste provincii și care a constituit o importantă cale comercială în epoca romană. Alături de *terra sigillata* cu decor în relief a fost analizată și *terra sigillata* lisă, care a fost expusă după criteriul formei. Pe baza analizei mărcilor de olari, a formei, a pastei și a firnisului, s-a constatat că aceasta din urmă a fost importată în provincia Moesia din aceleași centre ca și ceramica TS decorată în relief. Fiecare din cele două grupe de TS este însoțită de un catalog conținând mărcile de olari. Totodată, prezentarea materialului menționat mai sus este însoțită de extrem de utile tabele cronologice pe centrele de producție, indicând procentul descoperirilor provenite de la un anumit meșter olar și perioada sa de activitate. Extrem de interesant conceput este și tabelul care stabilește relația dintre producția unor forme individuale de TS lisă și importul lor în Moesia. Pe baza acestuia s-au constatat formele cu cea mai mare frecvență de răspândire în provincie, precum și momentul în care au fost produse în centrele de origine și cel în care au fost importate în Moesia Superior.

Cea mai importantă contribuție adusă de L. Bjelajac la studiul ceramicii TS îl reprezintă însă identificarea centrelor de producție de la Viminacium și Margum. În abordarea acestui subiect, mult discutat în literatura de specialitate, autoarea prezintă opiniile referitoare la atribuirea ceramicii specifice, provenite din aceste ateliere, centrului de la Siscia, în Pannonia. Termenul de „vase de tip Siscia“, conform afirmațiilor prezentate, nu ar corespunde realității, deoarece la Siscia (Sisak) au fost găsite numai câteva fragmente ceramice, dar nici măcar un singur tipar ori cuptor de olar care să confirme dacă într-adevăr o asemenea producție și-a avut locul acolo. În schimb, cercetările arheologice au pus în evidență existența cuptoarelor de ars ceramica, a tiparelor și a produselor TS în centrele de la Viminacium și Margum. Cele două centre au fost strâns legate unul de altul, produsele lor fiind identice. Întrucât la Viminacium s-au făcut cele mai multe descoperiri de tipare și de TS locală, s-a ajuns la concluzia că cel mai vechi centru de producție s-a aflat probabil acolo, în timp ce la Margum s-a înființat mai târziu o *officina*. Autoarea face o caracterizare a ceramicii TS produsă la Viminacium—Margum: sunt descrise și repertoriate motivele decorative și figurate, tiparele și fragmentele ceramice descoperite în centrele amintite, sunt analizate pasta, vernis-ul și forma vaselor. Drept caracteristici ale ceramicii TS de la Viminacium—Margum menționăm bogăția motivelor decorative și figurative (290 simboluri diferite) care apar într-un număr mare de combinații, neaplicarea unor reguli stricte atunci când se fac combinații de animale, plante și motive geometrice, figurile umane sunt rar reprezentate. În cazul acestora din urmă, în afară de imaginea gladiatorului, a lui Silenus, de figuri de cupidon și măști, un motiv rar întâlnit este *trophaeum*-ul, pentru care nu au fost descoperite analogii în alte centre de producție. Acest motiv al victoriei nu poate fi legat de o acțiune cu specific militar, deoarece, ca și alte motive, el are o funcție pur decorativă. De asemenea, un alt decor, nu tot atât de original dar foarte rar pentru ceramica TS, este imaginea aversului monedelor.

TS produsă la Viminacium și Margum a asigurat necesitățile locale, ea fiind prezentă în toate siturile de-a lungul Dunării și Savei. A circulat însă și în afara granițelor Moesiei Superior. Harta ne indică 13 situri din provinciile învecinate, Pannonia, Moesia Inferior și Dacia, în care au fost făcute astfel de descoperiri. În cazul Daciei, TS de tip Viminacium-Margum este prezentă la Apulum, Romula, Slăveni, Sucidava, Boholt, Gornea. Interesant este însă că procesul invers, de importuri TS din provinciile învecinate în Moesia Superior, nu este atestat. Căutând explicații, autoarea observă faptul că TS produsă la Viminacium-Margum și-a exercitat influența asupra stilului decorativ al celebrului meșter olar de la Aquincom, Pacatus, cel puțin la începutul carierei sale, și asupra motivelor ornamentale ale officinelor din Moesia Inferior. În privința absenței ceramicii TS produsă în Dacia nu furnizează nici o lămurire.

O altă problemă importantă este aceea a datărilor. După prezentarea celor două principale puncte de vedere mai vechi (L. Nagy și B. Rutkowski), L. Bjelajac întreprinde o analiză competentă asupra elementelor care puteau servi în acest scop. În final, consideră că începutul producției poate fi plasat în prima decadă a secolului al II-lea, cel mai probabil în timpul domniei lui Hadrian. A fost momentul în care Viminacium fusese ridicat la rang de *municipium*. Sfârșitul producției, în lipsa unor date precise oferite de către cercetările arheologice, n-a putut fi pus în relație decât cu un singur element: prezența rară sau inexistența TS locală în straturile în care a fost găsită ceramica de la Rheinzabern. Aceasta a fost importată masiv în ultimul sfert și la sfârșitul secolului al II-lea. Prin urmare, după o existență de aproape un secol, ceramica TS de la Viminacium a încetat să mai fie produsă din cauza decăderii calității și a concurenței altor ateliere.

Lucrarea dispune de o ilustrație grafică bogată și de bună calitate, de o listă bibliografică adusă la zi și de un util rezumat în limba engleză.

Am dorit să recomandăm lucrarea cercetătoarei L. Bjelajac datorită importanței ei pentru studiul ceramicii romane în general și în provincia Dacia, în special. Trebuie să eliminăm în primul rând conceptul de TS de tip Siscia, înlocuindu-l cu acela de TS de tip Viminacium-Margum. Lucrarea va fi extrem de utilă pentru specialiștii epocii romane din Dacia întrucât oferă posibilitatea realizării de comparații și o mai bună cunoaștere a influențelor care s-au putut exercita asupra ceramicii produse în ambele provincii.

Titus L. Roșu, *Oradea — cetatea Bihor străveche vatră voievodală — din epoca de piatră la sfârșitul secolului al XIV-lea*, Oradea, Colecția „Cartea de aur“, 1992, 302 p.

Ultimii ani nu au răsfățat istoriografia românească cu cărți de arheologie. Din acest motiv, orice apariție editorială tematică nu poate fi decât salutată.

Din păcate, alte aprecieri pozitive ar putea fi greu de găsit și relevant referindu-ne la volumul care ne stă în atenție. Menționăm doar faptul că autorul, profesor de istorie pensionar, a avut preocupări constante și meritorii pentru istoria orașului în care a crescut și și-a desfășurat activitatea. Este deci lăudabilă pasiunea investită în „dragostea locului“.

Primul șoc pentru cititor îl prezintă chiar titlul. Oradea este echivalată cu Bihorul, cetatea este voievodală din neolitic... Lista acestor foarte personale asociații și interpretări istorice este de o lungime impresionantă. Unele au un caracter strict local, altele implică rescrierea unor întregi capitole din istoria pământurilor românești. Iată doar câteva exemple: cetatea dacică de pe dealul Ciuperca este dedusă după planurile fortificațiilor habsburgice (p. 51); pentru că la Inand a fost cetate în secolul IV (!?), trebuie să fie alta și la Oradea în același secol (p. 73); cetatea Belland a fost Oradea (p. 93), cetate era și Olosigul la 1241 (p. 157) etc. sau: „constructorii daci au cunoscut și Aryabattria, lucrare indiană veche“ (p. 141); Oradea făcea parte din Dacia romană (p. 54 et sq.); creștinismul se deduce de pe Columna lui Traian, dacii au fost monoteiști (p. 62—63), „așezările fortificate sânt cele mai vechi forme de sate“ (p. 69), „Cronica pictată de la Viena“ dă primele informații despre Oradea, înaintea călugărului Rogerius (p. 157) etc. Paginile cărții sunt o stăruitoare „vânătoare“ de autohtoni, săvârșită cu performanța de a nu-i vedea pe alogeni decât sporadic, târziu ori nesemnificativ. Aceleași modalități personale sunt practicate și când nu este vorba despre arheologie, ci despre documente scrise. Excesiv limitat la colecția veche de *Documente privind istoria României C. Transilvania*, fără să citeze decât vreo câteva documente din cuprinsul volumului X al seriei noi *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, autorul întreprinde a investigație atomizată fără să cunoască, și deci să poată folosi, o ambianță istorică generală. Numai de la ea documentele privitoare la Oradea au un sens istoric corect și edificator. Astfel rezultă o destul de tulbure structurare a capitolului III. Și tot din aceeași gravă necunoaștere a realităților medievale se poate scrie că o vânătoare este de fapt o ciocnire armată (p. 103), despre capitlul din Oradea că deținea un rol important în conducerea orașului și comitatului (p. 124), că cetatea Belland era un cnezat (p. 129), că dijmele papale erau plătite de românii ortodocși (p. 130).

Iată și un eșantion de logică istorică: „credem că și biserica de aici era din piatră și cum clopotul respectiv a fost folosit atâtea sute de ani, până în 1918, înseamnă că și până în sec. XIV au existat atât biserica, fiind de piatră, ca și clopotul respectiv încă sute de ani“ (p. 130).

Cochetarea cu toponomastica este o altă constantă a paginilor redactate de autor. Nu ne-a convins deloc că Bihor este de origine dacică. Cititorul poate înțâlni și alte etimologii, care se remarcă cel puțin prin „originalitate“.

Aparența științifică a volumului pare a fi asigurată prin notele critice. Vom observa însă repede că ele sunt redactate neglijent și neuniform, unele sunt transferate în text, altele duc lipsă de date din descrierea bibliografică. La fel de neavenită este citarea unor informații și idei dintr-o lungă listă de publicații neștiințifice cum ar fi: „Țara visurilor noastre“ (rev. Liceului E. Gojdu), „Crișana“ (cotidian local), „Contemporanul“, „Magazin“, „Calendarul Bihorului“, „Noi tracia“, „Tribuna României“, „Magazin istoric“, „Era socialistă“, „Flacăra“, „Almanah România literară“ etc. Bibliografia maghiară folosită este veche și rară, iar cea de alte limbi lipsește aproape cu desăvârșire.

Ilustrația fotografică interioară este presărată inegal, este aproape ilizibilă din cauza hârtiei proaste, are uneori un caracter mult prea personal. Cea grupată după p. 265 este prost fotografiată și grosolan retușată, niciodată însoțită de scară de proporții, combinată nefericit. Harta pliată nu are nici un fel de caracter istoric (nici măcar turistic), ci unul pur administrativ.

Uneori am avut senzația că ne aflăm în fața unui volum scris cândva între sfârșitul secolului al XIX-lea și perioada interbelică. Ea, senzația, provine din izul romantic-pozitivist, cu bune accente patriotic-naționale pe care îl degaja car-

tea. Oricum am privi însă lucrurile, cu toate bunele intenții ale autorului, volumul este o apariție anacronică. Nu putem să-l trecem cu vederea atât timp cât, oferit publicului, fie de specialitate, fie mai ales nespecialiștilor, el poate avea o influență poluantă, total condamnată. Este la fel de trist însă că actuala conjunctură culturală înlesnește apariția unui astfel de rebut, în timp ce alte lucrări, cu adevărat valoroase, fie zac în sertare, fie nu se publică din lipsa mijloacelor financiare ori din comoditatea istoricilor.

ADRIAN ANDREI RUSU

Acta Musei Porolissensis, XVI, Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, Zalău, 1992.

Volumul XVI/1992 al anuarului Muzeului din Zalău, închinat memoriei numismatului, arheologului și profesorului Eugen Chirilă (nota bio-bibliografică este semnată de N. Gudea), verifică prin conținutul său, și de data aceasta, intenția colectivului redacțional de a grupa studii și repertorii de materiale menite să susțină proiectul generos al unei monografii istorice a Sălajului. Pe linia tradiției constituite deja, partea cea mai consistentă a volumului (mai mult de jumătate din totalul paginilor) o reprezintă secțiunea de istorie veche — arheologie și, în acest cadru, prezentarea rezultatelor ultimelor campanii arheologice desfășurate la Porolissum, împreună cu studii despre anumite categorii de materiale romane descoperite în *Dacia Porolissensis*.

O parte din cele câteva studii care vizează preistoria atrag atenția prin abordarea pluridisciplinară a unor probleme arheologice. Gh. Lazarovici (*Așezarea neolitică timpurie de la Zăuan și câteva probleme privind neoliticul timpuriu din Balcani*, p. 25—59) dezbate o serie de aspecte ale procesului de neolitizare în spațiul balcanic, cu accente asupra teritoriului României; studiul oferă argumente serioase în ce privește utilitatea prelucrării matematice și statistice a datelor obținute prin cercetarea arheologică. Este sesizabilă tenta polemică a studiului, prin raportarea constantă a autorului la opiniile lui I. Paul sau M. Nica. Desprindem mesajul final pe care autorul îl adresează: necesitatea primordială a prelucrării și publicării riguroase a materialelor. Zoia Kalmar-Maxim propune o clasificare a topoarelor din cupru, pornind de la îmbinarea posibilităților oferite de metodele matematice și fizico-chimice cu datele care caracterizează funcționalitatea și formele lor (*Clasificarea metrică a topoarelor de cupru din Sălaj și problematica lor în regiunea carpato-dunăreană*, p. 79—96). În studiul semnat de C. Beșliu, Gh. Lazarovici și Agatha Olariu, *O piesă de cupru din Sălaj și câteva probleme teoretice privind analizele de cupru preistoric în Muzeul din Cluj*, p. 97—128, sunt discutate procedeele tehnologice, pornind de la rezultatele unor analize efectuate de Catedra de fizică atomică a Universității din București; utile, în raport și cu preocupările legate de alte epoci, sunt precizările referitoare la sursele de cupru din Banat și Transilvania, însoțite de mai multe diagrame. F. Gogâltan și D. Tamba expun rezultatele unei săpături de salvare efectuată în Piața Avram Iancu din Șimleu Silvaniei, prezentând și materiale adunate din aceeași zonă (culturile Wietenberg și Gava); a fost identificat un complex arheologic plasat în faza a III-a a culturii Wietenberg (*Materiale ale culturii Wietenberg descoperite la Șimleu Silvaniei*, p. 61—78).

Materiale din epoca Latene prezintă H. Pop (*Observații de topografie arheologică la Șimleu Silvaniei. Așezarea civilă dacică*, p. 129—138), cu referiri la așezarea dacică de la poalele dealului Cetate și la fortificația dacică de pe vârful Cetății, iar A. Rustoiu reanalizează o brătară descoperită la Șimleu Silvaniei, publicată inițial ca piesă celtică (*O brătară dacică de la Șimleu Silvaniei*, p. 139—142).

Colectivul de la Porolissum (N. Gudea, E. Chirilă, Al. Matei, I. Bajusz, D. Tamba) prezintă un *Raport preliminar privind săpăturile arheologice și lucrările de conservare executate la Porolissum în anii 1988—1991*, p. 143—185. Sunt descrise succint săpăturile efectuate pe parcursul acestei perioade în castrul de pe *Pomet*, clădirea vămii romane, jumătatea sud-vestică a amfiteatrului și în mai multe sectoare din orașul roman. Urmează o suită de studii fundamentale pe repertorii sistematice ale unor categorii de materiale romane, provenind îndeosebi

de la Porolissum: N. Gudea, C. Cosma, *Contribuții la paleografia romană din Dacia. II. Inscriptii zgâriate sau incizate pe vase de la Porolissum și problema inscripțiilor pe vase din provinciile dacice*, p. 201—247 (se completează astfel studiul anterior al lui N. Gudea referitor la inscripțiile pe țigle și cărămizi); N. Gudea, I. Bajusz, *Instrumente medicale și ustensile folosite de medicii și farmaciștii romani din Dacia Porolissensis. Contribuții la studiul medicinei romane*, p. 249—291 (fără a se insista asupra încadrărilor tipologice); N. Gudea, Al. V. Matei, *Despre fibule romane fără analogii din Dacia Porolissensis. Probleme de cronologie și origine*, p. 299—303; N. Gudea, D. Tamba, *Podoabe din bronz cu email din Dacia Porolissensis. I. Aplici*, p. 305—320. Datele referitoare la zona orașului roman Porolissum sunt completate cu un studiu paleofaunistic al materialului osteologic găsit într-o locuință din sectorul LM (I. Ghiurco, N. Gudea, Cl. Lisovschi-Cheleşanu) și o caracterizare mineralogică-petrografică a pieselor litice descoperite în zona Moigrad (I. Bedeleanu, D. Pop), Epocii romane îi aparțin și cele 112 fibule descoperite la Gherla și publicate de S. Cociș, R. Ardevan și R. Pintea (*Fibule romane din Dacia Porolissensis. I. Gherla*, p. 321—338). O interesantă semnalare cu privire la un posibil mormânt de incinerare din sec. 3, descoperit în județul Satu Mare, aparține lui Gh. Lazin (*Un mormânt din secolul III e.n. descoperit la Cehăluț, jud. Satu Mare*, p. 339—346).

Consecință a lipsei cercetărilor în sectorul arheologiei epocii migrațiilor și medievală (fapt care contrazice parțial chiar intenția de a constitui un *corpus* documentar al viitoarei monografii istorice a Sălajului) volumul nu oferă studii care să abordeze problematica perioadelor menționate. Doar lucrarea semnată de Cl. Lisovschi-Cheleşanu, M. Blăjan și R. Moraru analizează resturile osteologice dintr-o așezare aparținând sec. X, cercetată însă la Alba Iulia, iar A. Medve de-vansează rezultatele cercetării arheologice a monumentelor medievale timpurii de la Cheud (jud. Sălaj), prin schițarea cadrului geografic al zonei.

Prezintă interes pentru cercetarea arheologică de teren și repertoriile de toponime adunate din spațiul câtorva localități sălăjene (G. Vasiliu, p. 581—584 și Șt. Chișu, p. 586—618). Nu în ultimul rând remarcăm generozitatea cu care volumul, și de data aceasta, oferă pagini tinerilor cercetători.

IOAN STANCIU

ARCHAEOSLAVICA, Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, I, 1991.

Rățiunile care au dus la inițiativa *Institutului de Arheologie al Universității Jagiellone* din Cracovia de a edita seria *Archaeoslavica* sunt succint explicate în *cuvântul înainte*, semnat de către Michal Parczewski, redactorul volumului. Se indică faptul că stadiul în care a ajuns dezbaterii problemei genezei etniei slave și a civilizației acesteia implică un rol sporit al argumentației arheologice. Cuantumul de informație existent până la ora actuală apare însă ca insuficient, iar multe din descoperirile importante au fost publicate parțial ori fără a respecta rigorile unei metodologii științifice, astfel încât situația semnalată dezavantajează schimbul competent de opinii, în favoarea unor abordări eseistico-polemice. *Archaeoslavica* își propune să publice descoperiri aparținând civilizației slave timpurii (secolele V—VII), fără a restrânge teritoriul vizat la limitele corespunzătoare Poloniei.

Cele șase studii prezente în volumul inaugural al seriei, publicate în limbile poloneză, rusă (cu rezumate, uneori consistente, fără excepție în limba germană) sau germană, argumentează elocvent intenția editorului de a introduce în circuitul științific descoperiri și materiale, prezentate în conformitate cu criteriile unei riguroase metodologii.

Joanna Podgórska-Czopek (p. 9—60) recuperează descoperirile din obiectivul nr. 3 de la Grodzisko Dolne, districtul Rzesów (Polonia), plasate inițial în Latène-ul târziu și epoca imperială timpurie (cercetările au fost efectuate în anii 1958, 1961 și 1962). Conform planurilor păstrate, sunt descrise patru locuințe: un bordei de formă ovală cu cuptor de piatră și lut, plasat în mijlocul locuinței, un alt bordei și două locuințe parțial adâncite în sol, toate de formă patrulateră, cu câte un

cupțor în unul din colțuri. În cazul locuințelor parțial adâncite în sol, au fost descoperite resturile carbonizate ale pereților din lemn. Cu multă insistență (sunt utilizate o serie de tabele statistice) se analizează ceramica, de altfel singura categorie de material arheologic recoltat. Se au în vedere tehnica confecționării, decorul, morfologia vaselor, precum și micromorfologia marginilor (buzelor), fiind utilizate schemele propuse de M. Parczewski. Ceramica lucrată la roată se ridică la numai 0,4% din total, iar cea ornamentată la 0,3% (brăuri dedesubtul gurii vasului, motive ștampilate și incizate, impresiuni executate cu unghia). Formele a căror reconstituire a fost posibilă (oale) se leagă de tipul Praga. Pornind de la caracteristicile ceramicii, două locuințe sunt datate în faza I și celelalte în faza a II-a a orizontului timpuriu slav (după schema cronologică propusă de M. Parczewski). Au apărut mai multe exemplare din așa-numitele „Tonbrotten”, cărora deși li s-a atribuit o funcție legată de cult, la Grodzisko Dolne au fost descoperite în interiorul cuptoarelor, deci par să aibă mai degrabă o importanță practică.

A. Egorejčenko contribuie (p. 61—82) la cunoașterea începutului procesului de cristalizare a culturii Praga (a doua jumătate a sec. IV—începutul sec. V), prezentând rezultatele săpăturii de la Ostrov, raionul Pinsk, regiunea Brest (Bielorusia). Au fost cercetate aici trei locuințe și mai multe gropi. Locuințele au formă rectangulară, sunt parțial adâncite în sol, iar pereții construiți din bârne îmbinate. În unul dintre colțuri se afla vatra, pavată cu bucăți de zgură de fier (într-un caz și cu cioburi). Au fost descoperite, alături de ceramică, diferite obiecte din fier, bronz și sticlă. În afara locuințelor au apărut alte materiale slave timpurii și aparținând culturii Zarubincy. Așezarea este datată în faza târzie D a epocii migrațiilor.

Renata Madyda-Legutko și Krzysztof Tunia semnaleză (p. 83—93) primele vestigii slave timpurii din partea nordică a Beskizilor Vestici, descoperite la începutul anilor 80 în obiectivul nr. 9 de la Podegrodzie, districtul Nowy Sącz, pe valea râului Dunajec. Alături de vestigiile unei locuiri corespunzătoare culturii Púchov, epocii imperiale târzii și medievale timpurii, au fost cercetate și două complexe plasabile în orizontul slav timpuriu. Este vorba despre un mormânt de incinerare în urnă, fără inventar, și o groapă cu destinație neclară. Atât vasul-urnă cât și ceramica descoperită în groapă își găsesc corespondențe în descoperirile slave timpurii din Polonia Mică. Este foarte probabil că mormântul se afla în interiorul unei așezări contemporane (situația are analogii în complexele funerare de tip Korčak și Penkovka).

Alte vestigii aparținând culturii Praga, din zona graniței sale nord-estice (orașul Petrikov, regiunea Homel din Bielorusia), sunt analizate de către Igor O. Gavrituchin (p. 95—103). În zona orașului menționat a fost săpată o așezare slavă timpurie, materialele fiind publicate doar în mică parte. Documentația păstrată face referiri la trei bordeie cercetate. Autorul analizează ceramica descoperită (se păstrează la Institutul de Istorie al Academiei de Științe al Bielorusiei), în întregime lucrată cu mâna. Analogiile cele mai apropiate sunt găsite în ceramica de tip Praga din zona Kievului, Teterevului și Pripetului Mijlociu. Complexul ceramic de la Petrikov nu este omogen, fiind sesizate două orizonturi ale culturii Praga (a doua jumătate a sec. V, respectiv prima jumătate a sec. VI). Această evaluare a materialului ceramic se sprijină și pe existența a două tipuri de locuințe, corespunzătoare orizonturilor menționate. Se indică faptul că, în actualul stadiu al documentării, se poate accepta locuirea ambelor maluri ale Pripetului de către grupe omogene ale purtătorilor culturii Praga, începând cu secolele 5—6. Zonele de contact cu culturile de tip Bancerovsčina, Tušemlja și Kolocin se aflau, probabil, la nord și est de Petrikov.

Dominik Ablamowicz prezintă (p. 105—113) o urnă descoperită la Siemonia, comuna Bobrowniki, districtul Katowicze (au fost descoperite aici și alte complexe funerare contemporane). Ea conținea oase umane calcinate, un fragment de os de țap, cărbune și chirpici. Oala este asemănătoare urnei din mormântul nr. 6 de la Siemonia și aparține aceluiași orizont cronologic, din sec. VI.

O interesantă recuperare aparține lui M. Parczewski, care prezintă (p. 115—126) o serie de 18 obiecte din metal (unul de argint, restul din bronz), databile între sec. VI și începutul sec. VIII. Ele provin din zona cursului mijlociu al Niprului și au fost aduse în timpul celui de-al doilea război mondial de la Kiev, păstrate apoi la Muzeul arheologic din Cracovia; o vreme s-a crezut că aceste piese au fost evacuate de la Lvov. Sunt prezentate 6 fibule întregi și patru fragmentare, 2 cataramă, un ștaif pentru curea și două garnituri pentru centură. Cinci piese

provin din *Burgwall-ul* de la Pastirsk, trei de la Chac'ki (ambele în regiunea Čer-kasy), în cazul celorlalte nefiind posibilă o localizare exactă. Piesele analizate reflectă multiplele influențe exercitate într-o zonă de intensă locuire slavă (nomade, bizantine, târzii germane — goții din Crimeea și, posibil, chiar influențe baltice).

Remarcăm tenta volumului prezentat, anume aceea de a recupera descoperiri și materiale vechi, inedite, parțial publicate ori prelucrate defectuos, cu atât mai mult cu cât și în mediul românesc de specialitate un astfel de demers și-ar găsi justificarea.

IOAN STANCIU

AL X-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ

În zilele de 4—10 octombrie 1992 s-a desfășurat cel de-al X-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină. Un congres „jubiliar”, întrucât este vorba de a zecea asemenea manifestare internațională de înalt prestigiu științific și incontestabilă utilitate. Aceste întâlniri ale epigrafiștilor au marcat, de-a lungul anilor, nu doar impulsivitatea cercetării și colaborării științifice, ci și îmbunătățirea relațiilor umane între specialiști și școli savante provenind din țări și culturi diferite — adică la afirmarea și impunerea unui spirit cu adevărat academic, benefic pentru știință.

Organizarea a revenit colegilor francezi, care au asigurat condiții excelente. Sub înaltul patronaj a numeroase foruri politice și instituții de cultură au conlucrat armonios nu doar instituții de învățământ și cercetare, ci și organele administrației locale și chiar întreprinderi prospere. Greul muncii zilnice a revenit însă orașului-gază, Nîmes (anticul *Nemausus*), ales nu întâmplător: depozitar al unui trecut impresionant, orașul adăpostește ruine romane remarcabile, celebra „Maison Carée” și muzeul francez cel mai bogat în inscripții antice; în plus, există o veche și bogată tradiție a studiilor clasice, tradiție cultivată astăzi de renumita „École Antique de Nîmes” (prezidată astăzi de d-na Christiane Lassalle). Efortul acesteia și al inimosului colectiv al muzeului local (dirijat de Fr. Lassalle și Dominique Darde) a fost într-adevăr decisiv pentru buna desfășurare a congresului.

Participarea a fost, cum era de așteptat, foarte largă, implicând peste 300 de specialiști, dintre care cca. 150 au prezentat comunicări. Aria geografică a fost însă mai restrânsă ca altădată: specialiștii nord-americani au venit în număr mic, Africa de nord a fost extrem de slab reprezentată, iar alte arii ale vechii lumi clasice (Asia Mică, Siria, Egiptul) n-au trimis nici un specialist, cercetarea lor apărând doar prin contribuția cărțurilor occidentale. Situația exprimă destul de bine relația criză a studiilor clasice (și implicit a epigrafiei) într-o mare parte a culturii mondiale. Au lipsit cu totul colegii din Asia sau din America Latină, în schimb a putut fi prezent un cercetător din Africa de Sud¹. Dacă o asemenea situație pare explicabilă, absența masivă a cercetătorilor din Europa răsăriteană (deși erau înscrși)² este mult mai dureroasă și se datorește lipsurilor materiale pe care le presupune dificila perioadă de tranziție. **Cei cinci cercetători români** prezenți³ și-au datorat participarea exclusiv generozității organizatorilor, care au suportat toate cheltuielile necesare. Programul inițial a putut fi respectat doar în parte; numeroși epigrafiști înscrși nu s-au putut prezenta, în schimb s-au înregistrat multe participări neanunțate. Numărul tinerilor a fost relativ mare, ceea ce constituie un semn bun pentru viitorul epigrafiei clasice.

¹ Este vorba de renumitul profesor D. B. Saddington de la Universitatea din Johannesburg.

² Au fost prezenți doar câte un epigrafist din Polonia și Slovenia și doi din Ungaria; Bulgaria a putut trimite trei. Nu au participat însă epigrafiștii cehi și slovaci, nici cei din fost Iugoslavie ori din fosta U.R.S.S. Situația României, prezentă cu cinci specialiști (din unsprezece înscrși), rămâne o excepție.

³ Patru din Cluj-Napoca (I. Piso, D. Alicu, A. Paki, R. Ardevan) și unul din Constanța (M. Bărbulescu).

Alături de bucuria revederii atâtor colegi înfrățiți de preocupările comune s-a aflat, ca întotdeauna, și amintirea pioasă a celor dispăruți din 1987 încoace. Lista lor este lungă⁴, dar se pare că epigrafiile franceze a fost cea mai îndoliată⁵; comunitatea epigrafiștilor deplănge îndeosebi dispariția președintelui Asociației Internaționale de Epigrafie Greacă și Latină (AIEGL), Georgi Mihailov, și a secretarului ei general, Marcel Le Glay. Continuarea eforturilor lor, menținerea AIEGL și lărgirea colaborării academice este cel mai frumos mod în care le-am putea eterniza amintirea.

Lucrările congresului s-au desfășurat cu precădere în sălile impozantului centru ATRIA din centrul orașului⁶. De obicei, diminețile au fost consacrate ședințelor în plen — ce aveau ca obiect audierea și discutarea marilor rapoarte consacrate unor teme majore; după amiază se țineau comunicări obișnuite, pe secții geografice. A lipsit structura tradițională, cronologică; preocupările de micenologie și epigrafie arhaică au fost ca și absente, nici măcar epigrafia Elladei clasice nu a suscitat o atenție deosebită. Marea majoritate a contribuțiilor au privit epocile elenistică și romană timpurie — incontestabil, perioadele cele mai bogate în inscripții; multe contribuții au avut ca obiect antichitatea târzie europeană. Această repartizare a eforturilor s-a datorat cu precădere temelor alese pentru lucrările congresului.

Cea dintâi s-a intitulat „Gallia de sud și epigrafia”; ei i-a fost consacrată prima zi. Desigur, au avut preponderență cercetările franceze, dar n-au lipsit nici contribuțiile altora. Cele mai multe comunicări au privit trei probleme: statutul orașelor din provincia Narbonensis; populația și cultele ei; inscripțiile epocii creștine. Un raport despre inscripțiile preromane constituie o excepție notabilă⁷.

Tema a doua, care a ocupat majoritatea zilelor congresului, este una de cel mai mare interes pentru istoria socială a Antichității: evergetismul. Bine reprezentat epigrafic, acest fenomen social denotă un anumit „comportament” al elitelor, explicabil istoric și care poate fi bine urmărit; în plus, el evidențiază evoluția și starea reală a societății respective. Mari rapoarte i-au fost consacrate evergetismului grec în epocile clasică și elenistică⁸, romană republicană⁹, romană imperia-lă¹⁰ și, în fine, celui din Antichitatea târzie¹¹. Progresele realizate în acest domeniu sunt foarte mari și, cu siguranță, vor impune revizuirea istoriei economice și sociale a lumii clasice. Numărul foarte mare de comunicări pe această temă îi confirmă importanța.

În sfârșit, tema a treia — nelipsită de la asemenea manifestări științifice — a privit „Bilanțuri regionale, noutăți, informații”. Ea a comportat numai comunicări, ținute vreme de trei zile pe secții geografice. Foarte numeroase și interesante, ele au suscitat discuții aprinse și au adus numeroase precizări. O mențiune aparte se cuvine prezentărilor făcute pentru progresele epigrafiei antice la scara

⁴ Consemnăm câteva nume de mai mare notorietate: sir Ronald Syme (Anglia), Giovanni Fornî, Luigi Moretti (Italia), Leiva Petersen (Germania), Ladislav Vidman (Cehia), Jaroslav Šašel (Slovenia), Boris Gerov (Bulgaria).

⁵ Au decedat în ultimii ani Charles Piétri, Paul Roesch, Paul-Albert Février, Gustave Boulvert, François Jacques.

⁶ El dispune atât de o sală mare („Auditorium”), cât și de mai multe săli mici, botezate romantic cu numele colinelor din Roma antică.

⁷ P.-Y. Lambert, *Les inscriptions gallo-grecques*.

⁸ Chr. Habicht, *Die Rolle der Könige gegenüber Städten und Bünden*; K. Bringmann, *Die Rolle der Königinnen, Prinzen und Vermittler*; A. Giovannini, *Offrandes et donations des souverains aux sanctuaires grecs*; L. Migeotte *L'évergétisme des citoyens aux périodes classique et hellénistique*.

⁹ J.-L. Ferrary, *De l'évergétisme hellénistique à l'évergétisme romain*; S. Panciera, C. Virlovet, *L'évergétisme à Rome et dans l'Italie républicaine*.

¹⁰ G. Alföldy, *Euergetismus und Epigraphik in der augusteischen Zeit*; W. Eck, *Kaiserzeitliche Städte und Euergetismus*.

¹¹ Cl. Lepelley, *Evergetisme et épigraphie dans l'Antiquité tardive: les provinces de langue latine*; Ch. Roueche, *Benefactors in Late Antiquity: the Eastern Roman Empire*; Y Duval, L. Piétri, *Evergetisme et épigraphie dans l'Occident chrétien (IVe—VIe s.)*.

câte unei zone geografice¹². Au fost aduse în discuție și lucrările în curs, la mari corpora de inscripții¹³; însă au lipsit intervențiile referitoare la semnele diacritice și regulile de transcriere ori de editare, precum și lucrările de paleografie¹⁴.

Ultima zi a lucrărilor a cuprins două teme speciale, concretizate în două mese rotunde simultane: „Epigrafia juridică greacă și romană” și „Epigrafie și informatică”. Prima a prilejuit vii discuții asupra noilor descoperiri din domeniu, precum și o trecere în revistă a literaturii de specialitate — foarte mult îmbogățită în ultima vreme. Cea de a doua a permis expunerea principalelor programe de aplicare a informaticii în domeniul epigrafiei antice¹⁵, între care un loc de frunte îl ocupă programul internațional PETRAE¹⁶. Deosebit de aprinse au fost însă dezbaterile în jurul problemelor juridice puse de existența și exploatarea informatică a băncilor de date; chestiunea este abia deschisă, suntem doar la începutul unui proces care, fără a afecta formația umanistă necesară, va modifica profund și benefic stilul de muncă al epigrafiștilor.

Tot congresele epigrafice internaționale sunt ocazia adunărilor generale ale membrilor generale ale membrilor AIEGL. Cea de acum a avut loc în ziua de 7 octombrie 1992 și a fost foarte animată. S-a făcut bilanțul — științific și financiar — al activității asociației; creșterea ei incontestabilă și utilitatea permanent dovedită sunt contrabalansate de dificultățile de funcționare și de insuficiența mijloacelor financiare¹⁷. Totuși, voința de a menține AIEGL și chiar de a-i lărgi competențele (acum, când colaborarea științifică internațională beneficiază de o libertate nesperată cândva) este unanimă. Nevoia de modernizare s-a făcut simțită și în alegerea noului Birou și noului Comitet ale AIEGL. Președinte a devenit S. Panciera (Italia), vicepreședinte H. W. Pleket (Olanda), iar secretarul general (O. Masson) și secretarul general adjunct (M. Corbier) sunt francezi; astfel sediul AIEGL continuă să rămână la Paris. Ca trezorier a fost reales P. Ducrey (Elveția)¹⁸. Noul comitet cuprinde 14 membri. Echilibrul între „eleniști” și „romaniști” a fost păstrat, ca și un echilibru relativ între principalele școli savante și cercuri de specialiști. Nu s-au produs modificări ale statutului. Următorul congres internațional se va ține la Roma (la invitația colegilor italieni), în 1997. Pe viitor se preconizează un accent mai mare pe reuniunile restrânse, cu o tematică foarte precis definită, deoarece s-au dovedit foarte eficiente — și mai ușor de organizat.

¹² D. Mulliez, *Bilans régionaux: Delphes*; O. Picard, *Un siècle d'épigraphie et d'archéologie à Delphes*; M. Mayer, *La epigrafia de Hispania del último cuarto de siglo*; J. d'Encarnaçao, *La recherche sur l'épigraphie romaine au Portugal*; M. Sartre, P.-L. Gatiier, *Les inscriptions grecques et latines de Syrie et de Jordanie*; B. Le Guen-Pollet, *L'épigraphie pontique; bilan et perspectives de recherches*; C. Dobias, A. Laronde, *Epigraphie grecque de la Cyrenaïque; bilan régional*; E. Weber, *Epigraphische Arbeiten und Neufunde in Österreich*.

¹³ Câteva exemple: A. v. Stylow, *Das Projekt CIL II²*; O. Masson, *Projet d'un corpus des inscriptions grecques et latines de Paphos*; R. S. Stroud, *Supplementum Epigraphicum Graecum*; H. Solin, *CIL X: le passé, le présent, le futur*; X. Dupuis, *Les inscriptions latines de Numidie méridionale: projet de publication d'un supplément du CIL VIII*; D. Mazzoleni, *Le Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores (ICUR), bilanci e prospettive*.

¹⁴ Cu puține excepții: G. Nemeth, *Über die Geschichte der Thetas und die Hekatompedon-Inschrift*; R. Zucca, *Sui tipi di interpunzione nelle iscrizioni latine dall'età più antica alla fine della Repubblica*.

¹⁵ Au fost prezentate proiectele universităților din Perth (W. Jory), Heidelberg (G. Wesch-Klein) și Berkeley (S. V. Tracy), sistemul francez *Aetas* (M. Corbier), programul *Nomina Romana* (A. Rizakis), precum și alte programe de lucru.

¹⁶ Creat de specialiștii universităților din Liège și Bordeaux (prezentat acum de A. Bresson), el presupune o largă cooperare internațională; la el s-au afiliat numeroase foruri științifice din întreaga lume, între care și Academia Română.

¹⁷ Din acest motiv, Congresul X de epigrafie nu își va putea publica contribuțiile sub formă de „Acte”. Nu s-a tipărit decât un volum cu rapoartele preliminare și rezumatele celor mai multe comunicări; este un material de lucru pentru dezbateri, ce nu rezolvă definitiv punerea în circuit științific a lucrărilor prezentate.

¹⁸ În birou mai intră cei doi cenzeni, J. Fitz (Ungaria) și M. Hatzopoulos (Grecia).

Programul congresului a cuprins și câteva vizite extrem de utile. Alături de muzeul de istorie din Nîmes au fost vizitate obiectivele arheologice din oraș — îndeosebi renumitul amfiteatru. Tot la Nîmes se afla „întâmplător” și o excelentă expoziție de pictură murală gallo-romană; performanțele muzeografilor și restauratorilor francezi în acest domeniu sunt remarcabile. Excursii s-au făcut la Glanum (oraș gallo-roman foarte bine cercetat și conservat), celebrul Pont du Gard, orașul Arles (excelent muzeu arheologic cu o splendidă colecție de sarcofage romane târzii, ruine antice, amfiteatru și un criptoportic unic în Europa) și Caisargues (muzeu preistoric ultramodern). În ultima zi, 10 octombrie, s-a făcut o excursie la Lyon, unde participanții au putut admira monumentele antice și medievale, precum și muzeul arheologic, remarcabil organizat.

Se poate spune că al X-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină a constituit o reușită din toate punctele de vedere. Știința epigrafiei poate face un bilanț bun, iar cooperarea academică internațională în acest domeniu face progrese remarcabile. Deosebit de îmbucurătoare sunt tendințele noi de interpretare mai critică, mai nuanțată a izvorului epigrafic în cercetarea istoriei. Iar recursul la metode informatice moderne, departe de a diminua rolul culturii de specialitate, nu face decât să sporească importanța pregătirii filologice și istorice; numai specialistul stăpân pe tainele studiilor clasice le va putea utiliza eficient. Au avansat și studiile „interdisciplinare”, îndeosebi pe terenul epigrafiei juridice. Expoziția de carte de specialitate, deschisă pe toată durata lucrărilor, a evidențiat foarte clar toate aceste progrese, care marchează deja o etapă calitativ superioară în știința epigrafiei.

O altă constatare a fost importanța deosebită pe care politica culturală a țărilor civilizate o acordă studiilor umaniste — inclusiv epigrafiei clasice. Atenția și solitudinea organizatorilor, aportul forurilor oficiale, numeroșii sponsori și susținători, prezența mijloacelor mass-media au confirmat această impresie. Deasupra tuturor faptelor s-a situat însă ospitalitatea călduroasă a gazdelor: specialiști francezi, membri la „Ecole Antique” sau pur și simplu cetățeni interesați de cercetarea antichității. S-au simțit mereu bucuria de a găzdui o asemenea prestigioasă reuniune, mândria și dragostea lor pentru trecutul istoric, grija pentru păstrarea monumentelor și a tradiției de cultură clasică. Congresistii au plecat cu impresii de neuitat.

Pentru participanții români, acest congres a fost nu numai de o deosebită utilitate profesională. El poate constitui și o lecție despre necesitatea cooperării academice internaționale pentru a valida rezultatele propriilor cercetări și pentru a le păstra la nivel competitiv. Cercetarea românească trebuie să-și ocupe locul cuvenit în viitoarea „Europa Epigraphica” pe care programul PETRAE o schițează acum.

RADU ARDEVAN

AL DOILEA SIMPOZION INTERNAȚIONAL DE STUDII TRACICE „THRACE ANCIENNE”, KOMOTINI, GRECIA

Răspundând invitației comitetului de organizare elen, în perioada 20—28 septembrie 1992, cercetătorii dr. Mircea Rusu și dr. Valentin Vasilev au participat la al II-lea Simpozion internațional de studii tracice (Thrace ancienne), desfășurat la Komotini sub patronajul ministrului culturii din Grecia. Participarea cercetătorilor clujeni (ca și a celorlalți cinci specialiști din România) a fost posibilă datorită faptului că organizatorii au suportat cheltuielile legate de șederea în Grecia.

Deplasarea s-a făcut cu acordul conducerii Academiei Române, iar suma necesară pentru transport a fost acoperită din fondul de deplasări al Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca.

La simpozion au participat 114 specialiști în istoria (inclusiv arheologia) tracilor, reprezentând 16 țări (Albania, Anglia, Bulgaria, Ceho-Slovacia, Cipru, Danemarca, Egipt, Elveția, Franța, Germania, Macedonia, România, Rusia, Statele Unite, Ucraina, Ungaria). Deci, cu puține excepții, țările în care se cercetează sau există specialiști în istoria tracilor au fost reprezentate la această manifestare științifică.

Trebuie menționat faptul că prezența, *de această dată*, a mai multor cercetători din România (ceea ce nu se întâmpla înainte de decembrie 1980) a fost remarcată și salutată, ca un fapt pozitiv, chiar în cuvântul de deschidere rostit de secretarul general al comitetului de organizare, dl. dr. D. Triandaphyllos. Prin cele 112 comunicări au fost abordate practic toate aspectele culturii și istoriei tracilor, inclusiv relațiile cu alte culturi, mai ales cea grecească. Prezentarea comunicărilor în plen a permis o informare de ansamblu atât asupra domeniilor abordate prioritar de fiecare școală arheologică, cât și asupra rezultatelor cercetărilor (arheologice mai ales) din fiecare țară și a punctelor de vedere exprimate. Mai ales prin cuantumul de informații, simpozionul de la Komotini a fost de un real folos pentru fiecare cercetător participant, indiferent de țara de origine.

Conform programului dr. Mircea Rusu a prezentat comunicarea „*Chars de combat hallstattiens chez le Thraces norddanubiens*”, iar dr. Valentin Vasiliev comunicarea „*Habitats hallstattiens fortifiés de Transylvanie*”, ambele bogat ilustrate cu diapozitive. Opinia unanimă a participanților a fost că acest simpozion se înscrie printre cele mai reușite, atât științific prin numărul, calitatea și conținutul comunicărilor, cât și organizatoric. De pildă, fiecare comunicare sau luare de cuvânt era tradusă simultan în limbile franceză, germană, engleză și greacă. De asemenea, au fost organizate excursii științifice la: Mesembria, Alexandropolis, Abdera, Xanti, Maroneea, Muntele Papikion și Insula Samothrake, unde au fost vizitate obiective și vestigii arheologice deosebit de interesante și importante științific, din diverse epoci (preistorică, elenă, elenistică, romană, bizantină).

În orașele vizitate participanții au fost primiți de către autoritățile locale: prefecți, primari, episcopi etc., care, după vizitarea muzeelor și a obiectivelor arheologice ori turistice, au oferit banchete. Pentru a sublinia ospitalitatea și efortul financiar depus de către organizatori este suficient de amintit că toți participanții din fostele țări socialiste s-au bucurat de gratuitate totală a sejurului, inclusiv de scutirea obișnuitei taxe de participare, care era substanțială. Din Bulgaria, de pildă, au fost prezenți peste 30 specialiști, care au venit cu autocarul Academiei Bulgare. Chiar colegii din Germania, Franța, Anglia, Statele Unite etc. au fost impresionați de organizarea impecabilă și de ospitalitatea generoasă a organizatorilor. În incinta hotelului la care am fost cazați și unde au avut loc și lucrările simpozionului a fost organizată și o expoziție de cărți și publicații (reviste, hărți etc.) referitoare la istoria și arheologia tracilor sau a civilizației elene, elenistice, romane și bizantine din Tracia.

Pe întreaga durată a simpozionului, inclusiv cu ocazia excursiilor, au fost purtate numeroase discuții cu colegii din diverse țări, încercând mai ales să reînnoim legături mai vechi de colaborare, dar mai ales de schimb de publicații de specialitate.

Dublul scop, acela de a ne ține la curent cu rezultatele cercetărilor din alte țări dar, totodată, de a face cunoscute cercetările de la noi, a fost integral atins prin participarea la Simpozionul internațional de la Komotini.

În final, două propuneri asupra unor chestiuni, cunoscute bine de altfel: ar fi de dorit ca Academia să găsească totuși posibilitatea de a publica monografiile scrise de cercetători, și pentru care, oricum, se cheltuiesc bani pentru săpături, salarii etc. Am putea fi astfel mai bine reprezentați în literatura de specialitate și totodată apreciați la adevărata noastră valoare.

De asemenea sperăm ca în viitor conducerea Academiei Române și forurile competente vor da o atenție sporită manifestărilor științifice de acest gen (simpozioane, colocvii, congrese etc.) subvenționând participarea efectivă și eficientă a specialiștilor români, pentru a recâștiga opinia favorabilă de care ne-am bucurat în trecut.

MIRCEA RUSU—VALENTIN VASILIEV

Bibliographies thématiques en archéologie. (BTA 1—8). Bibliographies sur l'Âge de Fer. Ed. Monique Mergoil, Montagnac 1988. Collection dirigé par Michel Feugère.

Volumul este conceput pe 8 secțiuni tematice după cum urmează:

BTA 1: *Viața cotidiană în Europa în Epocile metalelor* (J.-P. Millotte); BTA 2: *Epoca fierului în Bretagne* (J.-Y. Robic); BTA 3: *Epoca fierului în Languedoc-ul oc-*

cidental și în Roussillon (G. Rancoule); BTA 4: *Epoca fierului în Languedoc-ul oriental* (D. Garcia și M. Py); BTA 5: *Fibule protoistorice* (M. Feugère); BTA 6: *Armamentul celei de-a doua Epoci a fierului* (A. Rapin); BTA 7: *Opaițele preromane* (J. Bussière); BTA 8: *Sticla preromană* (M. Feugère).

Dintr-un scurt cuvânt înainte semnat de Michel Feugère, ca și din cele 8 „Argumente” care preced fiecare din secțiunile volumului semnate de autorii acestora, reiese că editorul și colaboratorii lui au evitat conștient tentația exhaustivității, care este dublată de riscurile aferente, în cazul unei asemenea întreprinderi.

Scopul declarat este acela de a oferi specialistului (sau studenților) un instrument eficient și rapid în orientare, constituit de o bibliografie relativ sumară dar bine circumscrisă. Volumul este gândit să se înscrie într-o serie mai lungă de fascicule proiectate în aceeași manieră pentru a oferi, pentru niște domenii strict delimitate, trimiteri la literatura franceză și străină ocolind voit sintezele asupra vreunei secțiuni cronologice sau asupra întregului continent. De asemenea au fost deliberat omise lucrările care tratează despre „cronologia, tipologia unor culturi arheologice (în sensul anglo-saxon al termenului)”. S-a optat, în schimb, pentru o *orientare bibliografică* selectată riguros, însoțită de fiecare dată de câte un index cronologic și tematic și de unul geografic, precum și de hărți ale regiunilor la care se referă una sau alta din secțiunile bibliografiei, după caz.

Volumul a fost proiectat în formatul unui *livre de poche* și are prevăzute toate facilitățile grafice și de tehnoredactare pentru a fi consultat rapid și eficient.

Autorii sunt bine informați, inclusiv în ceea ce privește literatura științifică din țările est-europene, pe domeniile avute în vedere, cuprinzând bineînțeles și titluri românești adecvate grilei de selecție tematică propusă.

Fără îndoială, acest volum se poate constitui într-un valoros model pentru un demers similar în istoriografia noastră, servind la fel de bine celor care încep cariera științifică, profesorilor din învățământul preuniversitar, studenților, dar și cercetătorilor consacrați.

GELU FLOREA